

תפילת נשמות הנפטרים בבית הכנסת*

א

בספר חסידים לר' יהודה החסיד (אשכנז ד'תתקי – תתקצו)¹ נמסר:

אחד נרדם בלילה בבית הכנסת וסגרו השמש². בחצי הלילה נעור, וראה הנשמות מעוטפים בטליתות, ושני בני אדם – שעדיין עומדים בחיים – בתוכם. אותן שנים, חיו ימים מועטים ומתו³.

ממעשה זה עדיין איננו יודעים⁴ מה מעשי הנשמות בבית הכנסת כשהן עטופות, כנראה,

- *
1 בריש שנה זו העברתי מאמר זה לעיונו של ר' שמואל אשכנזי, שעבר על כולו והאיר והעיר כיד ה' הטובה עליו. הערותיו הובאו כלשונן בסוגריים חדות בציון שמו. אודה למדב"ש צ'צ'יק על סיועו בעריכת המאמר. לכך שר' יהודה החסיד חיבר את ספר חסידים ועל כך שחכמים אחרים מחוג חסידי אשכנז נטלו חלק בעריכתו, ראה: ספר גימטריאות לר' יהודה החסיד, מהדורת, א, ירושלים תשסה, מבוא, עמ' 15-17.
- 2 לספר חסידים שתי נוסחאות ידועות: מהדורת וויסטינעצקי (על פי כת"י פארמא), ברלין תרנא (תצויין להלן בר"ת: מ"ו); מהדורת מרגליות (ע"פ דפו"ר בולוניה שנת רצח), ירושלים תשיז (להלן: מ"מ).
- 3 אחת הסיבות לסגירת בתי הכנסת בלילות, באה כנראה כדי למנוע התאספותם של גורמים לא-רצויים בבית הכנסת. ראה ספר חסידים, מ"מ, ס' תתי: "מי שאבד מעות בבית הכנסת בלילה, לא יקח נר מלפני ארון הקודש לבקש מעותיו... אבל אם ירא פן נחבאים גנבים בבית הכנסת – יקח נר ויחפש". יתכן שהקפידו לסגור את בית הכנסת בלילה גם מחשש לגניבת ספרים או חפצי ערך אחרים, תופעה שכבר רווחה בזמן הגאונים. ראה תשובות הגאונים – מוסאפיה, ס' ס [ר' יהודה ב"ר ברזילי מברצלונה, ספר העתים, ס' קלג, קראקא תרסג, עמ' 160]: "בית הכנסת ששער שלה ברשות הרבים ויש לו מנעול מבפנים, ספר וכוונעלין אותו – מניח את המפתח בחלון של שער מבחוץ או אחורי הדלת מבפנים... ואין יכולין להניחו כשהוא פתוח, מפני הגנבים, שלא יגנבו הספרים...". וראה גם שו"ת הריטב"א, ס' קנט, מהדורת קאפח, ירושלים תשיט: "הסכימו הקהל... והתקינו תקנה על יצחק בר אברהם מדרו ועל אברהם בן יוסף בן-פלאס שנמצאו בבית הכנסת... בלילה, בעוד שישינים הקהל על מטותיהם, והתחילו לשבר דלתות ההיכל אשר בתוכו ספרי תורה כדי לגנוב הכסף שעליהן, ושמו אותם במשמר וברחו שניהם מן המשמר, וסדרו תקנה עליהם...".
- 4 ספר חסידים, מ"ו, ס' רעא, ס' ע 86; ספר חסידים, מ"מ, ס' תשיא. ושם הסיום: "ושני בני אדם, שעדיין עומדים בחיים, בתוכם אותן. לא היו ימים מועטים ומתו". הלשון משובש והסיום עמום (גם כאשר תתוקן 'אותן' ל'אותם'), לפיכך נוסח מהדורת וויסטינעצקי עדיף, במיוחד שהיא קרובה יותר למקור. ואכמ"ל.
- 5 את מטרת הסיפורים שבספר חסידים, בגללה חסרים בהם פרטים מהותיים, הגדיר יפה ע' יסיף, סיפור העם העברי, ירושלים תשנד, עמ' 314: "...הסיפור, כמו רוב סיפורי 'ספר חסידים', הוא קצר ותמציתי. תכונות אלה נובעות, אולי, משילובם של הסיפורים בתוך דרשות מסוגים שנותנים הוראות והדרכה מוסרית, ור' יהודה החסיד ביקש שלא להכביד או להאריך בסיפורים ארוכים. אפשר... שהסיפורים מבקשים להבליט את מגמתם המוסרית של הסיפורים, ולהמעיט ככל האפשר ביסודות הבידוריים, כדי שלא להסיט אליהם את תשומת ליבם של השומעים".

בטליתות שבהן נקברו⁵. אבל במקום אחר השמיענו ר' יהודה החסיד שנשמות המתים מתפללות⁶, ובמקורות מאוחרים יותר רווחה התפיסה שנשמות המתים באות בלילות לבית הכנסת כדי להתפלל (ולקרוא בתורה)⁷, וקרוב לוודאי שלכך גם כוונת ספר חסידים כאן⁸. ראשית יש לציין, שלפי המסופר כאן בספר חסידים יש לראות באור אחר את "מעשה בר' בונים קובר מתים" שהביא ר' יצחק מווינא (בוהמיה ד'תתקמ – אוסטריה ה'), בעל 'אור זרוע', בשם רבו:

גם שמעתי בשם ר' יהודה חסיד זצ"ל, שאמר: כגון בימות החורף שהיה קור גדול, מוטב שילכו לבית אותם שאינם מלובשים היטב, ואל יקצרו בשבחו של הקב"ה בעבורם. ואני⁹ הכרתי יהודי אחד מוורמש, והיו קורין אותו ר' בונים, והיה זקן וקובר מתים. ושמעתי אל נכון ואל האמת, שפעם אחת השכים לבית הכנסת, וראה אדם אחד יושב לפני בית הכנסת ובראשו כתר של עשבים שקורין 'צפלי'... ונתפחד, כסבור שהוא שד¹⁰, וקראו ואמר לו: וכי אינך פלוני שמת עתה וקברתיך?! ואמר לו: הין. ואמר לו:

5 כך היה מנהג אשכנז. ראה, למשל: ספר חסידים, מ"ו, ס"י שלב-שג, עמ' 103. אולם הדבר אינו מוכרח, יתכן שהנשמות התעטפו בטליתות שהמתפללים השאירו בבית הכנסת. סיוע לכך ניתן למצוא במעשה שארע בצפת בשנת תרלה לערך. יתום כבן שש "נשאר בבית הכנסת... הקין באישון לילה, וראה שבית הכנסת מלא מאנשים מלובשים בטלית ותפילין, ומתפללים..." (ראה להלן, פרק ז, ליד הערה 125). ברור שאותם אנשים השתמשו בתפילין וטליתות של המתפללים, שהרי אין קוברים את המתים בתפילין, ובארץ-ישראל הם גם אינם נקברים בטליתות. אבל ראוי לציין, שכל שאר המקורות שהובאו בהמשך אינם מציינים שהמתים התעטרו בתפילין, אלא לכל היותר התעטפו בטליתות. ומשום שכל המקורות האלו מוסרים את שארע בחוץ-לארץ, בה נהוג לקבור את המתים בטליתותיהם, מסתבר שהמקרה בצפת אינו מלמד על הכלל, אם משום שלא נמסר במדוייק ואם מחמת שהוא מקרה חריג.

לכך שנהגו חלק מן המתפללים להשאיר טלית (ותפילין) בבית הכנסת, ראה ספר תשב"ץ, ס"י רסב: "מהר"ם ז"ל מסופק אם יש לברך על הטליתות הנמצאים בבית הכנסת בלא דעת בעלים..."; דרשות מהר"ח אור זרוע, ס"י ה: "מותר לאדם ליקח טלית של חבירו בבית הכנסת ולהתעטף בו"; שם, ס"י כד: "אדם שמצא טלית בבית הכנסת ורוצה להתעטף..."; חידושי הריטב"א, בבא מציעא כט ע"ב, ד"ה סלקא דעתך: "אם מצא טלית או תפילין של חבירו בבית הכנסת וכיוצא בו, רשאי להניחן שם ולהחזירן למקומן"; רבינו ירוחם, תולדות אדם וחוה, נתיב יט, ח"ג, דף קסח ע"ד: "אותן שלוקחין ציצית שמוצאין בבית הכנסת בלא ידיעת בעליהן...".

6 ראה להלן, פרק ב.

7 ראה להלן, פרק ה ואילך.

8 יש לציין לדעת ר' משה סופר (פפד"מ תקכג – פרשבורג תר), שתפילת המתים אינה נחשבת כלל. ראה תורת משה, ב, פרשת דברים, דרוש לו' אב שנת תקצו, ניו-יורק תרפז, דף י ע"א, ד"ה והנה: "כי בעוונותינו הרבים נחשבנו כמתי עולם... הרינו חשובים כמתים... ואם תפילת שיכור אינה נחשבת איך יהשב תפילת מתים אשר אין להם מחשבה ולא דעה מיושבת ובית הכנסת שמתכנסים כקבר יחשב?... [אך ראה להלן, ראש פרק יא, שלכאורה הוא סותר דברי עצמו, עיי"ש].

9 הכוונה לר' יהודה החסיד, שהרי מביאו בגוף ראשון. כך גם מוכח מהמקבילה שבספר חסידים (להלן, הערה 11): "ואמר רבינו יהודה חסיד זצ"ל, שהכיר יהודי אחד מוורמיישא...".

10 במקור: שהוא שר. התיקון, המסתבר כשלעצמו, הוא על פי ספר חסידים (להלן, הערה 11).

היאך אתה באותו עולם? ואמר לו: היטב עד מאוד... באותו זכות שהייתי אומר ברכות בקול נעים... ושאל לו: מה זה שבראשך? וענהו: הם עשבים שבגן עדן ששמתי בראשי, כדי לבטל ריח רע מעלי של זה העולם¹¹.

מדוע המתין אותו מת לר' בונים קובר מתים בפתח בית הכנסת דוקא? לכאורה היה צריך להמתין עליו סמוך לביטו של הקברן. רגלים לדבר, שבאותו לילה שהה אותו מת עם חבריו בבית הכנסת, וכאשר עלה השחר ונסתלקו חבריו¹², יצא והמתין לר' בונים בפתח בית הכנסת¹³.

ב

מה עושות הנשמות המעוטפות בטליתות בבית הכנסת בחצי הלילה? לשם מה הן מתפללות? וכי חסר להן כלום?

ר' יהודה החסיד, שהוא הראשון שהזכיר את הופעת הנשמות בבית הכנסת, דן הרבה בענין תפילת הנשמות. לשיטתו עיקר תפילתן היא בעד הצלחת החיים. ואלו מקצת דבריו: "הנייה יש למתים שאוהביהם הולכים על קבריהם ומבקשין על נשמתן טובה, ומטיבים להם באותו עולם; וגם כשמבקשים מהם, הם מתפללים על החיים"¹⁴. במקום אחר הוא כותב: "לכן דן [הקב"ה] בכל יום¹⁵, כדי שיבואו הנשמות וישמעו הגזירות ויתפללו על החיים"¹⁶. ובמקום אחר: "ומצינו, שהמתים מתפללים על הבנים, שנאמר (שמות טז יד): 'ותעל שכבת הטל' [ומדרשו:]

ר' בונים סבר תחילה שהוא שד, מפני שלפעמים השדים מחליפים צורתם לדמות אדם מת וכך מתראים אל הבריות. ראה ספר חסידים, מ"מ, סי' רלו: "מעשה היה באחד תלמיד חכם שהיה לו בן, והיה בחור גדול והאב מלמדו תורה, ונפטר הבן בלא בנים, והאב צועק במר נפש: יוסף בני, בוא ללמוד! וכשהיה לו לאכול היה צועק: יוסף בני, בוא לאכול! פעם אחת השכים האב ללמוד, והיה צועק: יוסף בני, בוא ללמוד! כמו שהיה רגיל לקרותו כשהיה חי, בא השד בדמות בנו ועמד כנגדו, מיד הבין שלא היה בנו אלא שד הוא, ורקק עליו ואמר: צא, צא טמא מכאן, וברח לך. ברח השד". וראה עוד שם, סי' רלה, סי' תשכת, ועוד.

11 אור זרוע, ח"ב, הל' שבת, סי' מב, אות ו, זיטומיר תרכב, דף ט ע"ד. ומשם בשינויים קלים לספר חסידים, מ"ו, סי' תכז, ב'תוספת', ס"ע 126. מעשה זה העתיק ר' יצחק ב"ר אליעזר (אשכנז ה"ס – קכ), מתלמידי ר' ידידיה משפירא (חברו של מהר"ם מרוטנבורג), ב'ספר הגן' (ודרך משה), ליום שני, מונקאטש תרנ"ד, דף ג ע"ב-ד ע"א.

12 ושוא עדיין לא נסתלקו חבריו, ומחמת זאת המתין לו בפתח בית הכנסת. שלא רצה שר' בונים הקברן יכנס לבית הכנסת בעוד חבריו המתים שוהים בו ויסתכן, כפי שארע במקרים אחרים. ראה להלן, פרק ח.

13 יתכן שיש איזכור נוסף לענייננו בתורתו של ר' יהודה החסיד. ראה ספר הכבוד, כת"י אוקספורד-בודליאנה 1567, דף 82 ע"א: "במקום אחד היתה הגזירה שנהרגו, בו ביום שמעו בבית הכנסת קול גדול צועק". וצע"ע. [על ייחוס הספר לר' יהודה החסיד ראה: ז' דן, עיונים בספרות חסידות אשכנז, רמת-גן תשל"ד, עמ' 9 הערה 2, עמ' 134-147. שם, עמ' 17, סעיף יא, הוא מביא פיסקה זו].

14 ספר חסידים, מ"מ, סי' תנ, עמ' שי. ונכפל בשינויי לשון קלים בסי' תשי, עמ' תמ [=ס"ח, מ"ו, סי' ער, עמ' 86].

15 ראה: עבודה זרה ג ע"ב. והשווה: ראש השנה טז ע"א.

16 ספר חסידים, מ"ו, סי' לג (ב'שאלתא'), עמ' 33. [במאמרי 'תשובה לרבינו יצחק אלפאסי?', האמור להופיע בכתב-העת המעין, מט, גל' א (תשרי תשסט), הערתי שפיסקה זו נדפסה בטעות בכמה מקומות על שם הרי"ף!]

פילול שכיבת שוכבי קבר"¹⁷. ובספר שיוחס אליו: "הרי הרוחות של מתים מתפללים על החיים"¹⁸.

וביתר אריכות: "יש לילה שהנפשות יוצאות מן הקברות... יוצאות ומתפללות. וכבר הלכו שנים והחביאו עצמם בבית הקברות, ושמעו שאחת קראה לחברתה: "נצא ונתפלל יחדיו". יצאו כל הנפשות והתפללו ובקשו רחמים, כדי שלא יגזר מיתה על החיים, גם אותם שימותו שישובו מדרכם הרעה, ובחולי קל ימותו, ועל כל ענין של חיים ושל מתים ושל עצמן, למהר לסור דין מעליהם ומעל אחרים"¹⁹.

כאן אנו שומעים שהמתים מתפללים גם על עצמם: "למהר לסור דין מעליהם". אך יותר מכך אנו למדים שחלקם של החיים בתפילתם של מתים גדול בהרבה מצרכי עצמם, ונראה שיעיקר תפילת המתים הוא על צרכי החיים.

תפילת הנשמות בעד הצלחת החיים נזכרת כבר בספרות חז"ל²⁰. פֶּלֶב בן יפונה "הלך ונשתטח על קברי אבות. אמר להן: אבותי, בקשו עלי רחמים שאנצל מעצת מרגלים"²¹, וטעמו עמו, ששוכני עפר מתפללים להצלחת המבקשים²². זו גם הסיבה שבתעניות לעצירת גשמים

17 ספר חסידים, מ"מ, סי' תתשעא, ס"ע תקעח [=ספר חסידים, מ"ו, סי' רעג, עמ' 87; ר"מ הרשלה, ס'ספר חסידים לרבנו יהודה החסיד – מהדורה ונוסחה חדשה מתוך כתב-יד, גנוזות, ספר א, ירושלים תשמ"ד, ס"ע קמא].

על הדרשה "פילול שכיבת שוכבי קבר" ראה מכילתא, פרשת בשלח, מסכתא דויסע, פרשה ג, מהדורת ח"ש הוורוויץ, פפד"מ תרצא, עמ' 165: "ר' אלעזר המודעי אומר: 'ותעל שכבת הטל' – עלה פלול תפלתן של אבותינו, שהיו שכובים כטל על פני הארץ".

18 ספר הכבוד, כת"י אוקספורד-בודליאנה 1567, דף 172 ע"ב. הובא אצל: י' דן, עיונים בספרות חסידות אשכנז, רמת-גן תשל"ד, עמ' 23, סעיף כז. על ייחוס הספר לר' יהודה החסיד ראה לעיל, הערה 13.

19 ספר חסידים, מ"מ, סי' תנב, עמ' שיא [=ספר חסידים, מ"ו, סי' תתשמג, עמ' 378, בשינוי קל]. לפעמים מתפללת הנשמת המת לטובת החיים בגלל שהאדם החי גרם לה הנאה מסויימת. ראה ספר חסידים, מ"מ, סי' תרצו: "יש רשע שיש לו פרקליט אחד טוב, כגון... [ש]עוסק במתים, ומתים יבקשו עליו רחמים אף-על-פי שיש בידו עבירות"; שם, סי' תשמז: "כשהיו מזדמנים לאותם ספרים, הספר האחד שכתב איש שכבר מת... וספר שכתבו איש ועדיין הוא חי... מוטב שאקרא באותו ספר שהניח המת כדי שיהיה לנפשו טוב, שכל זמן שאלמוד או אקרא בו הרי צדקתו עומדת לעד... ונפשו של מת בטוב, וגם רוחו תבקש עלי רחמים".

גם תלמידו של ר' יהודה החסיד, ר' אלעזר מוורמייזא הרוקח, מזכיר את תפילת הנשמות שעל החיים. ראה ספר רוקח, הלכות ראש השנה, סו"ס ר, ירושלים תשכ"ו, ע"פ פט: "...פוחת דלת לשבים, ומשם יוצאים נפשות צדיקים לבקש על ישראל רחמים; כי הנשמות והמלאכים אין רשאין לצאת ממחיצתם בלא רשות".

20 הבאתי כאן מקורות מעטים. למקורות נוספים ראה: ר' חיים אלעזר שפירא, שו"ת מנחת אלעזר, ח"א, סי' סח, מונקאטש תרסב, דף עח ע"ד ואילך; ספר חסידים, מ"מ, סי' תנ, הגהות מקור חסד, ס"ק ג.

21 סוטה לד ע"ב.

22 כך משמע מתוך סוטה שם, ד"ה אבותי. וכך גם מוכח מדברי ר' יהודה החסיד, במקומות שסומנו לעיל, הערה 14, עיי"ש. ודלא כשיטת ר' חיים פלטיאל, תלמיד-חבר למהר"ם מרוטנבורג, שסיבת הליכת פֶּלֶב לקברי אבות הוא משום ש"מקום קדוש גורם שיהא תפילתו נשמעת" (שו"ת מהר"ם בר ברוך, לבוב תרכ, סי' קסד). הסכים לשיטה זו מהר"ל, ראה: מהר"ל – מנהגים, הלכות תענית, סי' יח, מהדורת ש"י שפיצור,

יוצאים לבית הקברות "כדי שיבקשו עלינו מתים רחמים"²³. וכך פירשו חכמים גזירתו של מקום שקברו של משה רבינו יתעלם מעיני הבריות, כדי שישראל לא יבקשו ממנו שיתפלל לבטל את גזירת החורבן²⁴. ומאידך גיסא, לאחר שנחרב הבית הראשון, עברו הגולים דרך מקום קבורתה של רחל ובקשו שתבקש עליהם רחמים, וביקשה עליהם²⁵.

בספר הזוהר נאמרו דברים נשגבים בנושא זה. לדוגמה:

תלת מדורין עבד קודשא בריך הוא לצדיקייא: חד לנפשא דאינון צדיקייא דלא אסתלקו מהאי עלמא, ושכיחין בהאי עלמא. וכד אצטריך עלמא רחמין, ואינון חיינ יתבין בצערא, אינון מצלו צלותא עליהו, ואזלין ומודעין מלה לאינון דמיכין דחברון²⁶, ומתערין ועאלין לגן עדן דארעא, דתמן רוחיהון דצדיקייא מתלבשן בעטרין דנהורא ואתייעטו בהו וגזרין גזרה, וקודשא בריך הוא עביד רעותא דלהון, וחס על עלמא. ואינון נפשן דצדיקייא משתכחין בהאי עלמא לאנגא על חייא... ודא לא אסתלקא מהאי עלמא ושכיחא בהאי עלמא, לאסתכלא ולמנדע ולאנגא על דרא...

ובשעתא דאצטריך עלמא רחמי, וחייא אזלי ומודעי להו לנפשיהו דצדיקייא, ובכאן על קבריהו... כדין אתערין נפשיהו דצדיקייא, ומתכנפי ואזלין ושאטין לדמיכי חברון, ומודיעי להו צערא דעלמא, וכלהו עאלין בההוא פתחא דגן עדן ומודיעי לרוח... וכלהו מודיעין לנשמה, ונשמה אודעת לקודשא בריך הוא, וכולהו בעאן רחמי על חיינ. וחס קודשא בריך הוא על עלמא בגיניהון... ואי בני נשא תייבין ובכאן בלבא שלים, ותייבין קמי קודשא בריך הוא, כלהו מתכנשי ובעאן רחמי, ומודיעין לאינון דמיכי חברון... כמה דאמרן²⁷.

ירושלים תשמט, עמ' ער. ראוי לציין, שגם פילון האלכסנדרוני (חי בסוף ימי בית שני) אומר, שאבות האומה – אברהם יצחק ויעקב, למרות שנשמותיהם כבר נפרדו מגופם הם מתפללים בעד עם ישראל תמיד, ובזכות תפילתם יקבץ את ישראל מגלותם. ראה: ש' בלקין, 'מדרש שאלות ותשובות על בראשית ושמות לפילון', חורב, יד-טו (תשכ), עמ' 33. והשווה: בבא מציעא פה ע"ב; זוהר, ח"ג, ע ע"ב (ראה בסמוך, ליד הערה 26).

23 תענית טז ע"א.

24 כך בסוטה יד ע"א. בדפוסים שלפנינו הושמט המאמר (וגם אינו בכח"מ מינכן. ראה: תלמוד בבלי הנמצא בכח"מ די משנת הק"ג ל"פ"ג בבית עקד הספרים במינכען הבירה, מהדורה פקסמילית, ב, הוצאת אור החכמה, ירושלים תשסב, דף תצ סע"א-רע"ב), ואינו מצוי אלא ב'עין יעקב', סוטה שם, ומשם להגהות הב"ח, סוטה שם, הערה א; ו'עין הגהות מהרצ"ב', סוטה שם. כך נאמר שם: "מפני מה נסתתר קברו של משה מעיני בשר ודם? מפני שגלויו וידוע לפני הקב"ה שעתיד בית המקדש ליחרב ולהגלות את ישראל מארצם, שמא יבואו לקבורתו של משה באותה שעה ויעמדו בכי ויתחנונו למשה, ויאמרו לו: משה רבינו, עמוד בתפילה בעדנו. ועומד משה ומבטל את הגזירה, מפני שחביבים צדיקים במיתתם יותר מבחיהם..."

25 ראה: בר"ר, פב י, ועוד.

26 הם שלושת האבות שבחברון (עי' הערה הבאה). ועל תפילת האבות לטובת ישראל, ראה גם לעיל, הערה 22.

27 זוהר, ח"ג, ע ע"ב-עא ע"א. ובזוהר, ח"ב, טז ע"ב: "האי דאמרו, דצלותהון דמתייא מגינן על חיי, מנלן? דכתיב (במדבר יג כב): ויעלו בנגב, ויבא עד חברון". וראה עוד: זוהר, ח"ב, קמא סע"ב.

ובמקום אחר בזוהר נאמרו דברים חריפים יותר: "אי לא בעותא דילן על חיי, לא יתקיימו פלגות יומא בעלמא"²⁸.

כך תרגם רי"ל הלוי אשגל את המובא למעלה (ספר הזוהר... עם הביאורים הנפלאים הסולם)... כך יב, פרשת אחרי-מות, סי' נח-רנט, רסד, רסו, ירושלים תשלג, עמ' פח-צא [הנתון בסוגריים הוא תוספת ביאור מהמפרש]: "שלושה מדורים עשה הקב"ה לצדיקים [אחר פטירתם]. אחד, לנפשות הצדיקים שלא הסתלקו מעולם הזה, ונמצאות בעולם הזה [כי נפש הנפטר אינה מסתלקת מעולם הזה]. וכשהעולם צריך רחמים, ואלו [בני האדם] החיים יושבים בצער, הן מתפללות תפילה עליהם, והולכות ומודיעות הדבר לישיני חברון [דהיינו האבות], והן מתעוררות ועולות לגן עדן הארצי, ששם רוחות הצדיקים מתלבשים בעטרות של אור, ומתייעצות בהם, וגוזרות גזירה, והקב"ה עושה רצונם ומרחם על העולם. ואלו נפשות הצדיקים נמצאות בעולם הזה להגן על [בני האדם] החיים, וזו נקראת 'נפש', וזו אינה מסתלקת מעולם הזה, ונמצאת בעולם הזה להסתכל ולדעת ולהגן על הדור, ובשעה שהעולם צריך רחמים והחיים הולכים ומודיעים לנפשות הצדיקים, ובוכים על קבריהם... אז מתעוררות נפשות הצדיקים, ומתאספות והולכות ומשוטטות לישיני חברון, ומודיעות להם צער העולם, וכולם עולות לפתח גן העדן ומודיעות לרוח... וכולם מודיעים לנשמה, והנשמה מודיעה להקב"ה, וכולם מבקשים רחמים על החיים, והקב"ה מרחם בשבילם על העולם... ואם בני אדם שבים [בתשובה], ובוכים בלב שלם ושבים לפני הקב"ה, כולם מתאספות ומבקשות רחמים, ומודיעות לאלו ישיני חברון... כמו שאמרנו".

זוהר, ח"ב, טז רע"ב. משם שאב ר' מאיר פופרש (אור צדיקים ודרך סעודה, פרק יד, ווארשא תרמט, דף סז ע"א): "לכן ראוי לכבד ולהתפלל ולגדור נדר בעד נשמתם, כי גם הם מתפללים עלינו, ולולי תפילתם לא היה קיום אדם בזה העולם".

ענין תפילת המתים להצלחת החיים חוזר ומופיע גם במקורות מאוחרים. ראה, לדוגמה, ר' רפאל ב"ר משה רובינשטיין, אבן שוהם, דרוש ד, ווילנא תרכא, דף יא ע"ג: "ובעולם הבא גם 'שפתי ישבחנוך', כמו שכתוב בספרים הקדושים, שהנשמות בעולם הבא משבחים את הקב"ה ומתפללים עבור החיים".

למרות שנשמות הצדיקים מתפללות בעבור צרכי החיים בכל יום ויום, כמו שמשמע מרהיטת המקורות שהובאו, יש זמנים מיוחדים המסוגלים לכך, כחדשי ניסן ותשרי. ראה זוהר, ח"ג, קצו ע"ב: "כמה חביבין נשמתין קמי קודשא-ברוך-הוא... אינון נשמתהון דצדיקייא... ויומין רשימין אית בשתא, ואינון יומי ניסן ויומי תשרי, דאינון רוחין משטטן ופקדן לאתר דאצטריך, ואף-על-גב דזמנין סגיאין משטטן, אבל יומין אלין רשימין אינון, ואתחזון על גבי שורין דגנתא, כל חד וחד כחיו דצפרין מצפצפן בכל צפרא רצפרא, וההוא צפצפוא – שבחא דקודשא – בריך-הוא וצלותא על חיי בני נשא דהאי עלמא, בגין דלין יומין ישראל כלהו מתעסקין במצות ובפקודין דמארי עלמא; וכדין, בחדו אתחזון צפרין מצפצפן... [נמשבחן ואודין ומצלן על חיי דהאי עלמא]. ותורף הדברים הובאו בידי ר' יוסף יוסקא ב"ר יהודה מדובנא (פולין תכ – וואהלין תס), יסוד יוסף, ר"פ פג, זיטאמיר תרכז, דף ע סע"א: "ובשביל כן הנשמות הקדושים מתפללים בחודש הזה [יחד ניסן] על החיים... וכן בחודש תשרי מתפללים על החיים...". וממנו העתיק תלמידו המובהק ר' צבי הירש קוידאנובר (ווילנא תו – פפד"מ תעב), קב הישר, ר"פ פח, ישראל ע"ד, עמ' רצא.

עוד בענין תפילת הנשמות (לאו דוקא על צרכי החיים), ראה תנחומא, מהדורת ש' באבער, וזאת הברכה, ז: "רשע בחייו – חשוב כמת. מפני מה? כשרואה חמה זורחת ואינו מברך ברוך יוצר המאורות, שוקעת – אינו מברך מעריב ערבים, אוכל ושותה – אינו מברך. אבל הצדיקים, מברכים על כל דבר ודבר, ולא תאמר בחייהן, אלא אפילו במיתותן, שנאמר (תהלים קמט ה): 'יעלו חסידים בכבוד, ירננו על משכבותם'. וכן בדב"ר, מהדורת ליברמן, סוף פרשת וזאת הברכה, ירושלים תש, עמ' 131. וראה גם ילקוט שמעוני, מלכים, רמז קסט: 'צדיקים שמתים – ימיהם בטלים והם קיימים, וכתוב האומר: 'יעלו חסידים בכבוד, ירננו על משכבותם, ורוממות אל בגרונם', הא למדת, שאפילו במיתותן מרוממים להקב"ה". וראה גם לר' יצחק אייזיק יהודה יחיאל מקורנא, שלחן הטאהור, א, הלכות קריאת שמע, סי' עב, תל-אביב תשכג, עמ' קא-קב: "נהגו

28

בכל הנזכר לא נאמר אלא שהמתים מבקשים בעבור החיים ולא שנשמות המתים יורדות בלילה כדי להתפלל בבית הכנסת. דברי ר' יהודה החסיד ש"כבית הכנסת... הנשמות מעוטפים בטליתות" ומתפללות, הם כנראה בחינת 'סוד השם ליריאיו', כדברים אחרים שבספר חסידים.²⁹

ג

במחזור ויטרי לר' שמחה מויטרי, מגדולי תלמידי ומוסרי שמועותיו של רש"י, מוזכר עניין הופעת נשמות המתים בבית הכנסת בתוספת חידושים שאינם מופיעים בדברי ר' יהודה החסיד:

העתקתי מתשובות רש"י: תפילת 'מגן אבות' מפורש בשבת (כד ע"ב), דמשום סכנה תיקונה. דהא ניתנה רשות למזיקים, כדתניא בערבי פסחים (פסחים קיב סע"ב): לא יצא אדם יחיד בלילי רביעיות ובלילי שבתות, מפני שאגרת בת מחלת יוצאה, ושמונה עשר רבוא מלאכי חבלה עמה, וכל אחד יש לו רשות לחבל.³⁰ ואפילו בדרי בתראי, דגזר עלה אביי שלא תעבור ביישוב לעולם³¹, איכא סכנת נפשות מן המתים שמוצאים מנוחה בו בלילה, ודרכן לבוא לבית הכנסת תוך שנים עשר חודש. וחשו רבנן, שמא בתר דנפקי ציבורא איכא מאן דלא צלי בהדי ציבורא, ויתפלל יחידי, ויסתכן. עמדו ותקנו לשליח ציבור ברכה אחת מעין שבע.³²

פיסקה זו מתייחסת לנשמות הרשעים המתאספות בלילי שבתות בבית הכנסת כדי למצוא מרגוע ממלאכי החבלה, בעוד שלדברי ר' יהודה החסיד הנשמות כולן מתכנסות בבית הכנסת לצורך תפילה, ולא נזכר שדוקא בליל שבת מתאספות הנשמות. יתכן אמנם דמר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי. ריה"ח איירי בנשמות הצדיקים (ועל כל פנים, פרט לנשמות הרשעים שאין להם עם תפילה ולא כלום) המתכנסות בכל עת לבית הכנסת לתפילה. ואילו מחזור ויטרי מתייחס רק לנשמות הרשעים הנמלטות רק בלילי שבתות לבית הכנסת למצוא מנוחה מן המזיקים.

בזמן הזה, בארץ-ישראל ובחור"ל, להתפלל ולקרוא 'שמע' אצל קברי הצדיקים. ויש להם על מה שיסמוכו, שהצדיקים חיים, וקורין ומתפללים בעצמם". והשווה לדברי החיד"א, שם הגדולים, א, מערכת גדולים, אות א, ס"ק קצט (ערוך ר' אליעזר בר נתן), מהדורת רמ"מ קרענגיל, פאדגורוד תרס"ה, דף יד רע"ג: "...דלא דיבר הכתוב אלא בחסיד ובינוני, האחד חפשי, דהוא הבינוני חפשי, אבל החסיד אינו חפשי, ומקיים המצוות שם, וכמו שאמרו [ב]פרק הפועלים (בבא מציעא פה ע"ב), שהאבות מתפללים".

29 אמנם מפיסקה אחרת בספר חסידים משמע שהנשמות אינן מתרחקות ממקום קבורת הגוף, אלא מתפללות בבית-הקברות. ראה ספר חסידים, מ"מ, סי' תנב: "ויש לילה שהנפשות יוצאות מן הקברות – כגון, בליל הושענא רבא – יצאו ומתפללות. וכבר הלכו שנים והחביאו עצמם בבית הקברות, ושמעו שאחת קראה לחברתה: נצא ונתפלל יחדיו. יצאו כל הנפשות, והתפללו, ובקשו רחמים, כדי שלא יגזר מיתה על החיים". והשווה: ספר רוקח, הלכות ראש חודש, סי' רכט (הובא להלן, הע' 76). אך כמובן שאין להבין מכך שהן מתפללות רק בבית-הקברות.

30 עוד על סכנת המזיקין לשוהים בבתי-הכנסיות שמחוץ לעיר ראה: ספר רבי"ה, א, ברכות, סי' י, מהדורת א' אפטוביצר, עמ' 8, הערה 12.

31 ראה: פסחים קיב סע"ב.

32 מחזור ויטרי, א, ר"ס קה, מהדורת ש' הורוויץ, נירנבערג תרפג, עמ' 82-83.

חשוב לציין שהפיסקה המודגשת אינה קיימת בשאר מקבילות תשובת רש"י³³. נראה, אפוא, שהטעם המחודש המופיע במחזור ויטרי הינו הוספה מאוחרת של מעתיק או של אחד הלומדים, על פי האמונה שרווחה בתקופתו שרוחות המתים מבקרות בבית הכנסת בלילות³⁴. מדברי 'בעל ההוספה' עדיין איננו יודעים את דעתו לאשורה. האם סבור הוא שבכל לילות השבוע מוצאות הנשמות מנוחתן בבית הכנסת, אבל רק בלילי שבתות מתפלל הקהל בבית הכנסת והמתעכב שם יחידי יכול להנזק³⁵ ומשום כך הותירו את תקנת אמירת 'מגן אבות' במקומה, או שבתקופתו התפלל הציבור בבית הכנסת גם בשאר לילות השבוע, אלא משום שהנשמות מוצאות מנוחה בבית הכנסת רק בלילי שבתות, משום כך חוששין מהם רק בליל

33 תיכף לאחר ביאור עניין הסכנה הקיימת בלילי שבתות, נאמר בכל המקבילות: "וחשו רבנו, שמא בחר דנפקי ציבורא...". לדוגמה, בסדור רש"י, ס" תקלה, מהדורת באבער-פריימאן, ברלין תרעב, עמ' 267: "וכי תקנו רבנו 'מגן אבות בדברו', לא תקנו אלא בשבת, מפני שבליל שבת ניתן רשות לשדים לשלוט ולהזיק, וחשו חכמים ליחיד הבא מן השדה ולא התפלל עם הציבור שלא יתפלל בבית הכנסת יחידי ויסתכן, והתקינו, שיהא החזן מתפלל תפילה זו בין כך ובין כך עד שיתפלל היחיד, ולא ישאר יחידי". יותר מכך, בחלק מן המקבילות ובדברי שאר הראשונים הדנים בנושא לא נידונה כלל סיבת קיום המנהג בימים אלו שאין בתי כנסיותינו בשדות ואין חשש מן המזיקין (ראה: פירוש רש"י, שבת כד ע"ב; ליקוטי הפרדס מרש"י, מונקאטש תרנז, דף לט ע"א; רבינו ירוחם, תולדות אדם וחווה, נתיב יב, חלק יט, דף קב ע"א, שהעתיק דברי רש"י, שבת שם). ואפילו הראשונים הדנים בכך אינם נותנים את הטעם שבמחזור ויטרי אלא רק משום 'מנהג אבותינו' (כך בספר ראב"ה, א, שבת, ר"ס קצו, מהדורת א' אפטוביצר, עמ' 240: "'מגן אבות'... דלא נתקנה אלא משום סכנת מזיקים, דשכיחי בלילי שבתות, כדאמרינן בפרק ערבי פסחים: שבק לה לילי רביעיות ולילי שבתות, ובתי [כנסיותיהם] ומדרשיהם היו בשדות, וזימנין דמתאחר יחיד לשם... ותו דאנן, דלית לן סכנה, לא אמרינן לה אלא משום מנהג אבותינו. ודכוותיה מקדשים בבית הכנסת אף על גב דליכא אורחים דגני כבי כנישתא... ולזכר בעלמא עבדינן ליה" [והועתקו דבריו בשינויים בארבעה טורים, אור"ח, ס" רסח; אבודרהם, תפילות של שבת, ירושלים תשכג, עמ' קמט]. וכעין זה בפרדס הגדול לרש"י, ס" ג, ווארשה תרל, דף ח סע"א, ודף ח רע"ג; אור זרוע, ח"ב, הלכות ערב שבת, ס" כ; שם, ח"א, שאלות ותשובות, סו"ס תשנב. והשווה שבלי הלקט, ענין שבת, סו"ס סה).

34 השערה זו מתאמתת ע"י ההוצאה החדשה של מחזור ויטרי (מהדורת גולדשמידט, א, ירושלים תשסד, הלכות שבת, ס" ד, עמ' קעב-קעג, וראה שם, שינויי נוסחאות, הערה ב). כל הפיסקה המדוברת נמצאת בכת"י אחד בלבד – כת"י לונדון (וחסרה בששת כתבי-היד האחרים שנרשמו שם, א, מבוא, עמ' 53-51), שמסדרו נטל לעצמו חרות תירה להוסיף ולהגיה את המחזור ואת מבואותיו (ראה א' גולדשמידט, שם, מבוא, עמ' 44: "יותר מכל מסדרי כתבי-היד של 'מחזור ויטרי' המצויים בידינו, נטל לעצמו מסדר הכתב-יד הלונדוני חרות מוחלטת בהוספה על 'מחזור' ובהגהתו. אמנם ברוב ההוספות הגדולות... ציין זאת המסדר בסימן ת' [=תוספת], לפני ההוספה, לאחריה או בשניהם. אך מבחינה מספרית, כמות ההוספות והשינויים המובלעים בתוך קטעי המחזור בלא הציון ת', עולה בהרבה על ההוספות המצוינות". וראה עוד בהמשך דבריו, שם, עמ' 49-44), וכנראה הוא זה ששירבב לתוך תשובת רש"י את ענין 'איכא סכנת נפשות מן המתים'...).

35 השוהה רש"י, שבת כד רע"ב, ד"ה משום סכנה, המדבר על תקופת חז"ל: "משום סכנה – מזיקין, שלא היו בתי כנסיות שלהן בישוב, וכל שאר לילי החול היו עסוקין במלאכתן, ובגמרן מלאכתן מתפללין ערבית בביתם, ולא היו באים בבית הכנסת, אבל לילי שבת באים בבית הכנסת. וחשו, שיש שאין ממהירן לבוא ושוהין לאחר תפילה, לכך האריכו תפילת הצבור".

שבת ולפיכך יש להקפיד לומר ברכת 'מגן אבות'. למרות שקשה להכריע ספק זה מלשונו, אפשר לדייק בדבריו: "איכא סכנת נפשות מן המתים שמוצאים מנוחה בו בלילה". הלא ברור שרק נשמות הרשעים זקוקות למפלט מפני מלאכי החבלה³⁶ ורק נשמות אלו מסוגלות להזיק, כי "לצדיק לא טוב לענוש את הבריות"³⁷. לפיכך, כאשר מצאנו מקור אחר לכך שנשמות הרשעים מזיקות בלילי שבתות דוקא, מסתבר שגם הנאמר כאן במחזור ויטרי מכוון ללילי שבתות בלבד. כך נאמר בספר חסידים:

למה הרוחות מחבלין ערב שבת?³⁸ לפי שאין הרוחות בגיהנם. פירוש, רוחות של רשעים במיתתן הם מזיקים³⁹ – כמו כל תולדות קין שמתו [ש]נעשו נשמותיהן מזיקין –

36 גם מכך שהנשמות זקוקות למנוחה "תוך שנים עשר חודש" מן הפטירה, מוכח שמדובר בנשמות רשעים הנידונות בגיהנם שנים עשר חודש. ראה: משנה, עדויות פ"ב מ"ו. והשווה לדברי ר' זכריה סימנר, ספר זכירה, ענין קדיש יתום, מהדורת ש' אבא-שאל, ירושלים תשנ"ט, עמ' רפה: "עוד מצאתי כתוב: שהנשמה שנים עשר חודש משוטטת מעולם הבא לעולם הזה, ואחר כך עולה למעלה ושוב אינה יורדת". ושמה לכך מבקרות נשמות הרשעים בבית הכנסת רק תוך שנים עשר חודש. אולם רהיטת לשונה של 'תשובת רש"י' (אחרי השוואתה לדברי ר' יהודה החסיד ותלמידו הרוקח, ראה להלן) מסכימה שהגבלת הזמן לשנים עשר חודש הוא אכן משום שבזמן זה נידונות נשמות הרשעים. [שורש דברי ר' זכריה סימנר הוא בשבת קנב סע"ב: "כל שנים עשר חודש – גופו קיים ונשמתו עולה ויורדת; לאחר שנים עשר חודש – הגוף בטל, ונשמתו עולה, ושוב אינה יורדת". אמנם נראה שבשנים עשר חודש אלו הנשמה משוטטת 'סתם', אבל בימים הסמוכים שלאחר המיתה נשמת הרשע הולכת לביתו או לקברו. ראה זוהר, ח"א, ריח סע"ב: "כל ז' יומין, נשמתא אולא מביתיה לקבריה, ומקבריה לביתיה, ואתאבלת עלוי דגופא, דכתיב (איוב יד כב): 'אך בשרו עליו יכאב, ונפשו עליו תאבל'...". וכך בזוהר, ח"א, קכב ע"ב (במדרש הנעלם), רכו סע"א. יעויין שם. וראה גם שבת קנב סע"א: "נפשו של אדם מתאבלת עליו כל שבעה, שנאמר (איוב יד כב): 'ונפשו עליו תאבל'". ונתבאר בספר האשכול, ח"ב, הלכות אבל, מהדורת ח' אלבק, עמ' 191 (=ארוחת חיים, הלכות אבל, סי' יא) "אמרו חכמים, נפשו של אדם מתאבלת עליו כל שבעה... ואינה מתאבלת אלא במקום שנפטרה ממנו...". וכיצא בכך בספר גימטריאות לריה"ח, מהדורת, א, ירושלים תשסה, אות שח, עמ' שכה-שכט. והשווה ירושלמי, מועד קטן פ"ג ה"ה: "כל תלתא יומין, נפשא טייסא על גופא, סברא דהיא חזרה לגביה. כיון דהיא חמייא דאישתני זייהון דאפוי, היא שבקא ליה ואזלה לה". וכך בירושלמי, יבמות פט"ז ה"ג; בר"ר (מהדורת תיאודור-אלבק), קא י, ד"ה ז'יספדו שם].

37 רש"י, ברכות ז ע"א.
38 בספרות חז"ל והראשונים נתכנה ליל שבת 'ערב שבת'. ראה: ספר קושיות, מהדורת, אות נא, ירושלים תשסז, עמ' לה, הערה 229, וש"נ.

39 כך נאמר גם בזוהר בכמה מקומות. ראה, זוהר, ח"א, כט סע"א-רע"ב: "ואית ערבוביא מסטרא דמזיקין דנשמתן דחייביא, אינון מזיקין דעלמא ממש"; שם, ח"א, קכט ע"ב: "כגוונא דא, מאן דאסתאב בהאי עלמא, איהו משיך עליה רוח מסאב, וכד נפק נשמתיה מניה – מסאבין ליה, ומדוריה בין אינון מסאבין, ואלין אינון מזיקין דעלמא"; שם, ח"ב, קיח ע"א (ברעיא מהימנא): "נשמות הרשעים הן הן המזיקים בעולם"; שם, ח"ג, טז ע"ב (ברעיא מהימנא): "ואוקימנא, נשמות של רשעים הן הן המזיקים בעולם"; שם, ח"ג, כה רע"א: "ווי לאינון רשיעיא, דנפשאן דלהון לא זכאן בעלמא דין כל שכן בעלמא דאית... דאזלן ושטאן בעלמא, ולא אשכחן אתר לנייחא לאתקשרא ביה... ואינון מזיקי עלמא, בגין דמתדבקן בהו ומסתאבן"; זהר חדש, תיקונים, מהדורת מרגליות, ירושלים תשיג, דף קיח ע"ג: "ואינון מלאכי חבלה מזיקין, כמה דאוקמה מארי מתניתין: נשמתין דרשיעיא הן הן המזיקין בעולם"; זהר חדש, מדרש הנעלם,

וניתן להם רשות להזיק למחללי שבתות, או אם היו עצבין בשבת, או אם אינו מתעדן בו. לכך תחלואי⁴⁰ רוחות בשבת... לכך אומר בשבת "יקום פורקן וכו', ובריות גופא", ולא ביום טוב. ונשמות שמזיקין, אין לאדם רפואה ברפואות בני אדם יותר⁴¹, כי אם בוראו – "ומחץ מכתו ירפא" (ישעיה ל כו)⁴².

בשבת יוצאות נשמות הרשעים מן הגהינם לחפשי⁴³, ואז מסוגלות להזיק⁴⁴. ולמרות שאביי גזר

מהדורת הרב ר' מרגליות, ירושלים תשיג, דף יא ע"א: "אמר ר' יוסי: והא תנן, נפשותם של רשעים הן המזיקין שבעולם... ואמר ר' אחא: לא תנן הכי! אלא, נפשותם של רשעים כשיוצאות מן הגוף, הן הם המזיקים שבעולם..." וראה עוד להלן, תחילת הערה 45. וכך גם כותב ר' מנשה בן-ישראל (הולנד סוד – תיח), נשמת חיים, מאמר רביעי, פרק יט, לייפציג תרכב, דף קג ע"א: "הרשעים גמורים והפושעים אשר פעלו עוולה בתכלית העולם... אינם הולכים מיד לגהינם... אבל הולכים נעים ונדים בעולם בלי שום נחת רוח... ואז הנפשות האל נעשות מזיקין בעולם, כי אינם יודעות כי אם לעשות רע". כך הביין מכמה קטעי זוהר (שהובאו לעיל). הוסף לכך את דברי ר' אליעזר אשכנזי (נפ' בקראקא שנת שמו), מעשי ה', א, חלק מעשי בראשית, פרק ב, ווארשא תרלא, דף יג ע"א, ד"ה ונשוב: "...כי נפשות הרשעים אשר נתחייבו כפי מרדם, יענשו גם כן להיותם מכלל השדים שהם זרעו של קין, ונקראים גם כן רוחות רעות". ובפרקי דר"א, מהדורת היגער, ר"פ לג, נאמר כך על נשמות רשעי דור המבול: "כל המתים עולין לתחיה חוץ מדור המבול... וכל נפשותיהם נעשים רוחות ומזיקין לאדם מישראל...". וראה עוד בסמוך בהערות.

40

בחקמת הנפש (הערה הבאה) ברור יותר: "והנשמות שמזיקין, אין לאדם רפואה ברפואת בני אדם ויותר כואב".

41

ספר חסידים, מ"מ, ס' תתשע, עמ' תקעח. וכך, בשינויים מעטים שצויינו בהערות דלעיל, בספרו של תלמידו המובהק, ר' אלעזר מוורמייזא, חכמת הנפש, בתוך: הרב א' אייזנבך (מהדיר), ספרי הר"א מגרמייזא בעל הרוקח, ב, ירושלים תשסו, עמ' ק טו"ב. וראה גם ספר המנהגים לר' אייזיק טיינא, מנהג של שבת, הגהות המנהגים, גהה מב, מהדורת ש"י שפיצר, ירושלים תשלט, עמ' כו: "יקום פורקן... תקנוהו משום דאמרין, שבשבת יש לרוחות רשות לשוט בעולם". והביאו ר' אליה שפירא (פראג תכ – תעב), אליה רבה, ס' רפד, אות יא, והוסיף עליו את הנאמר בספר חסידים. ראה שם.

42

כי הגהינם שובת ביום השבת. ראה: סנהדרין סה ע"ב; תנחומא, כי תשא, לג; בר"ר, יא; פסיקתא רבתי, פיסקא כג, מהדורת מ' איש-שלום, דף קכ ע"א; זוהר, ח"א, סב ע"ב; שם, ח"ב, קנ סע"ב; מרדכי, פסחים, 'תוספת מעריב פסחים', דף לו רע"א (בדפוס וילנא); מדבר קדמות, מערכת ג, אות יב; ספר חסידים, מ"מ, ס' רמא, הערות מקור חסד, ס"ק ו, ובכל הנסמן שם. אמנם יש הסוברים ונשמות הרשעים היוצאות בשבת מדין הגהינם נכנסות לגן עדן. ראה ספר קושיות, מהדורת, ירושלים תשסו, אות סט, עמ' נז-נח: "שפושעי ישראל נידונין בגיהנם י"ב חדשים, ובכל שבת ויום טוב נוחים ויש להן מנוחה, ונכנסין מגיהנם לגן-עדן". וראה שם, הע' 360, למקורותיו. לשיטה זו ודאי אין הנשמות משוטטות בעולם ומחפשות מנוחה בבתי כנסיות.

43

אמנם מלשון הזוהר (ח"ג, ע ע"א) משמע קצת שנשמות הרשעים הופכות למזיקים עוד בהיותם בדין הגהינם, ראה שם. מאידך גיסא, להבנת ר' מנשה בן-ישראל בזוהר (ראה לעיל, הע' 39), נפשות של רשעים גמורים "אשר פעלו עוולה בתכלית" וכלל אינם נידונים בגיהנם לרוב רשעתם, הן נעשות מזיקים. וכך גם משמע מלשונו של ר' אליעזר אשכנזי, מעשי ה', א, חלק מעשי בראשית, פרק ב, ווארשא תרלא, דף יא ע"ד: "אם כן יתכן, שהשדים והרוחות הרעות שאמרו ז"ל: הם גופות הרשעים אשר מאותו היסוד הדק, והוא עטוף על נפשם החינית... אשר נתחייבו כפי מרדם בעונש ההוא, להיותם נעים ונדים זמן מה, ואחר שיעבורם אל אישיו של גיהנם. וכפי המרד אפשר, שיחזירום על פי המשפט האלהי, להיותם נעים ונדים ועוד שבים אל אש

44

על חילותיה של אגרת בת מחלת מלעבור במקומות יישוב⁴⁵, אין נשמות אלו נמנות על "שמונה עשר רבוא מלאכי חבלה" שלה, כמו שמשמע ממחזור ויטרי הנזכר⁴⁶. כאשר הן יוצאות מגיהנם, נמלטות נשמות הרשעים לבית הכנסת. סכנת נשמות הרשעים בלילי שבתות נזכרת גם בכתבים המיוחסים לר' אלעזר מוורמייזא (אשכנז ד'תתקכה – ה'ב), הרוקח:

לכך, אדם שאירע לו חולי בשבת, צריך רחמים יותר מבחול, לפי שהפושעים הנינוחין מדין גיהנם בשבת פנויין ויוצאים ומזיקים, ומה שהנשמות מזיקים – לא ניתן, רוב פעמים, לרפואה. לכן מאד יזהר כל אדם מליילך יחידי בלילי שבת, מפני המזיקים והנשמות⁴⁷.

אף לספרד הגיעה השמועה על הנשמות המזיקות בלילי שבתות. בביאורו מפרש ר' יצחק אבוהב (ספרד קצג – רנז) את דברי הטור: "אבל בשבת דשכיחי מזיקין"⁴⁸, בזה הלשון: "דשכיחי מזיקין וכו'. שמעתי, שכתוב בספר הזהר, שאלו המזיקים הם נפשות הרשעים שבגיהנם, ובשבת נותנים להם מנוחה לשוב בעולם, ונעשים מזיקים"⁴⁹. בזוהר שלפנינו לא מופיע דבר זה. אדרבה, במקומות רבים בזוהר עולה עמדה מנוגדת⁵⁰.

של גיהנם ונידונים כן לעולם, אם נתחייבו בעונש נצחיי". [לכך שיש רשעים שלרוב רשעתם אינם 'זוכים' לקבל את עונשם בגיהנום אלא נעים ונדים. ראה גם ר' אלעזר מוורמייזא, חכמת הנפש, בתוך: הרב א' אייזנבך (מהדיר), ספרי הר"א מגרמייזא בעל הרוקח, ב, ירושלים תשסו, עמ' ק טו"א: "יש שהוא כל ששה ימים בגיהנם, ויש שאין כנסו בגיהנם אבל גוזרים עליו להיות נע ונד..."].

45 ראה: פסחים קיב סע"ב.

46 בענין אם נשמות הרשעים כלולות בחיילות אגרת בת מחלת ראה גם: ר' אליעזר אשכנזי, מעשי ה', א, חלק מעשי בראשית, פרק ב, ווארשא תרלא, דף יב ע"ד. עיי"ש היטב.

47 פירוש הרוקח על התורה, מהדורת י' קלוגמאנן, ג, בני ברק תשמא, פרשת ואתחנן, עמ' קפ. על ספר זה יצאו עוררין שלפחות חלקן, אם לא כולו, אינו אלא של אחד מתלמידי ר' אלעזר מוורמייזא. ראה: י' דן, 'פירוש התורה לר' אלעזר מגרמייזא, קרית ספר, נד (תשמ), עמ' 644.

48 ארבעה טורים, או"ח, סי' רסז, אות ג.

49 ביאור לטור אורח חיים לר' יצחק אבוהב, בתוך ארבעה טורים הוצאת מכון ירושלים, סי' רסז, עמ' יג סו"ט"ב. בזוהר מודגש פעמים רבות שאין מזיקים שולטים בשבת. ראה, למשל, ח"א, מח ע"א: "כד אתקדש יומא

50 במעלי שבתא, סוכת שלום שריא ואתפריסת בעלמא... וכל רוחין ועלעולין ושדין וכל סטרא דמסאבא, כולוהו טמירין ועאלין בעינא דריחייא דנוקבא דתהומא רבא, דהא כיון דאתער קדושתא על עלמא – רוח מסאבא לא אתער בהדיה, ודא עריק מקמיה דדא, וכדין עלמא בנטירו עלאה, ולא בעינן לצלאה על נטירו, כגון: 'שומר את עמו ישראל לעד, אמן'. דהא דא, ביומא דחול אתתקן, דעלמא בעיא נטירו; אבל בשבת – סוכת שלום אתפריסא על עלמא, ואתנטיר בכל סטירין, ואפילו חייבי גיהנם נטירין אינון, וכלא בשלמא אשתכח, עלאין ותתאין...". וראה שם, הגהות ניצוצי זהר, אותיות ו-ז. וכך גם בקצרה במדרש תהלים, צב ה: "מזמור שיר ליום השבת" (תהלים צב ה), ליום ששבתו המזיקין מן העולם". והשווה שם, צב ו: "ואדם שמר אותו [את השבת] תחילה, והיה יום השבת משמרו מכל רע ומכל סרעפי לב"; פירושי סידור התפילה לרוקח, ירושלים תשנד, ס"ע תס; ארבעה טורים, או"ח, סי' רסז, אות ג; ספר קשויות, מהדורת, אות עד, ירושלים תשסז, עמ' סז.

הרעיון שבשבת המזיקים אינם שולטים, ומשום כך אין לחתום "שומר עמו ישראל", נזכר כבר בספרות

לכך נראה, שכדרך השמועות השתבשה שמועתו של ר' יצחק אבוהב שלא ראה את הדברים בספר הזוהר גופו ("שמעתי שכתוב בספר הזוהר"), וכנראה נתגלגלה אליו השמועה ממקור אשכנזי, שבתקופתו כבר רבתה ההשפעה האשכנזית בספר⁵¹.

נמצינו למדים, שבתקופת הראשונים באשכנז רווחה הדעה שנשמות הרשעים יוצאות ומזיקות בלילי שבת⁵², ולפי הנאמר בהוספה במחזור ויטרי הן מוצאות מנוחה בבתי הכנסת⁵³. לדברי ר' יהודה החסיד שהנשמות מתאספות כדי להתפלל, אין כל תימה שהן בוחרות לשם כך דוקא בבית הכנסת, שהוא מקום המיועד לתפילה. אבל למובא במחזור ויטרי, יש להבין מדוע בחרו נשמות הרשעים דוקא בבית הכנסת כדי למצוא מפלט ממלאכי החבלה. בשלושה דברים שונה בית הכנסת משאר מקומות: אין בו מזוזה⁵⁴, קדושה יש בו⁵⁵, ובלילה

הגאונים והראשונים (שרובם לא ראו את ספר הזוהר). ראה: מחזור ויטרי, א, הלכות שבת, סי' א, מהדרות א' גולדשמידט, ירושלים תשסד, עמ' קע (בשם 'מצאתי כתוב'); סידור רש"י, סי' תעו; סידור חסידי אשכנז, עמ' קמ (בשם 'תשובות הגאונים'); ספר המחכים, עמ' 18; ספר כלבו, ר"ס לה (מהדרות ר"ד אברהם, כרך שני, עמ' קצד-קצה). ועי' שו"ת מן השמים, סי' עד, מהדרות מרגליות, ירושלים תשיז, ובהערות שם. והשווה: תשובות הגאונים שערי תשובה, סי' פ (הענין קטוע שם מאוד); ספר האשכול (אויערבך), ח"א, הלכות תפילת מנחה וערבית, עמ' 60; ספר המנהיג, א, הלכות שבת, עמ' קלה; פירושי סידור התפילה לרוקח, עמ' תנח, סי' טס, עמ' תעב-תעז; שבלי הלקט, ענין השבת, סי' סה; אבודרהם, ירושלים תשכג, סדר מעריב של שבת, עמ' קמד; פירוש ריקאנטי, בראשית יח כז. וכבר העיר הרי"ח סופר בכמה מקומות ששיטת ריה"ח ותלמידו (הוא אינו מזכיר את המובא במחזור ויטרי) נוגדת לשיטת הזוהר. ראה בספריו: מנוחת שלום, ב, פתיחה, סי' א, ירושלים תשסב, עמ' טו-יח; תורת יעקב (מהדרה קמא), סי' קי, ירושלים תשסב, עמ' שעט-שפ; תורת יעקב, ג, ויקרא, פרשת קדושים, ירושלים תשסה, עמ' רכד-רכה; הדר יעקב, ב, סי' יח, ירושלים תשסה, עמ' פד.

51 מוזמן בריחת הרא"ש מאשכנז לטולידו שבספרד בשנת ה'סה, גברה השפעת הספרות האשכנזית על המחשבה והפסיקה הספרדית. ראה דברי תלמיד הרא"ש, ר' מנחם אבן-זרח (צרפת ה'ע – טולידו קמה), צדה לדרך, מאמר ראשון, כלל רביעי, פרק כא, וואראש תרמ, דף מא ע"ג: "...בפרט בכל ארץ ספרד, שנתמעטו שם מקדם לומדי התלמוד הבבלי עד שהעיר השם רוח הרב רבי אשר ז"ל שבא מאשכנז, ולמד ולימד העמדי תלמידים רבה, הוא ובניו אחריו, השם ישלם להם שכרם עם הצדיקים בגן עדן, ולנשארים מהם יתן להם שארית בארץ הם ותלמידיהם". מחקרים רבים נכתבו על כך. ראה לדוגמה: א' וסטרייך, 'הכרעות שיפוטיות של הרא"ש בספרד', מחקרים כהלכה ובמחשבת ישראל מוגשים לכבוד הרב פרופ' מ"ע רקמן, רמת-גן תשנד, עמ' 182-157; "מ תא-שמע, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ב, ירושלים תשסד, עמ' 167 ואילך; י"ד גלינסקי, ארבעה טורים והספרות ההלכתית של ספרד במאה ה-14 (חיבור לשם קבלת ד"ר לפילוסופיה), רמת-גן תשנט, עמ' 16 ואילך, ובמיוחד בעמ' 22-23.

ההשערה שהעלית תומכת אם נסכים לסוברים שר' יצחק אבוהב נולד ושהה בתקופת חייו הראשונה בטולידו (ראה: ר' דוד קונפורטי, קורא הדורות, מהדרות ד' קאסעל, ברלין תרו, דף לב סע"א; י' גליס, אנציקלופדיה לתולדות חכמי ארץ-ישראל, ג, ירושלים תשלח, עמ' כו טו"ב; א' איינבך, 'רבינו יצחק אבוהב זצ"ל וחיבורו על הטור', צפונות, ג [תשמט], עמ' כא), שם היתה השפעת הרא"ש ובית מדרשו חזקה מאוד, ראה במקורות שנשמנו למעלה.

52 לענין נשמות הצדיקים היורדות לעולם הזה בליל שבת, ראה בסוף המאמר, הערות משלימות, הערה א.

53 לענין השדים הבאים ללמוד תורה בבתי המדרשות, ראה בסוף המאמר, הערות משלימות, הערה ב.

54 דין התלמוד (יומא יא ע"א) שבית הכנסת (שאינו בו דירה לשמש הפגנת) פטור מן המזוזה, נפסק להלכה

הוא עומד ריקן מבני אדם. מזווה וריבוי אנשים סגולתם להבריא את המזיקים⁵⁶, ולחסרונם של אלו המאפשרת את שהותן של המזיקים, מצטרפת קדושתו של בית הכנסת המגינה על נשמות הרשעים מפני מלאכי חבלה הרודפים אותן⁵⁷, ולשם כך מתאספות בו⁵⁸.

- (ראה: רמב"ם, הלכות תפילין ומזווה, פ"ו ה"ו; שו"ע, יו"ד, ס' רפו, סעיף ג), ונתקיים בימי הראשונים באשכנז וצרפת. ראה, לדוגמה: תוס', יומא יא ע"ב, ד"ה שאין בו; ספר ראב"ה, תשובות וביאורי סוגיות, א'קנ; ספר יראים, ס' ת (דפ"ר: ס' יח); הלכות קטנות לרא"ש, הלכות מזווה, ס' י, וס' טו; רבינו ירוחם, תולדות אדם וחווה, נתיב כא, ח"ז, דף קעט ע"ד. כמו כן ישנן עדויות מפורשות על חסרון מזווה בבתי הכנסיות בתקופתם. ראה שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, ח"ד (דפוס פראג), ר"ס סו: 'ושאלת על נר חנוכה בבית הכנסת היכן יניחנה? כל היכא דליכא מזווה, לאנוחי בימין טפי עדיף... וכן עמא דבר' [והשווה: מרדכי, שבת, ס' רסן]; סמ"ק, מצווה רפ, הגהות רבינו פרץ, ס"ק ב: 'אך בבית הכנסת מדליקין [נרות חנוכה] בימין, דליכא מזווה'. וראה עוד: ספר המנהגים לר"א טירנא, מנהגי חנוכה, מהדורת ש"י שפיצר, ירושלים תשלט, עמ' קמא-קמב; שו"ת מהרי"ל, סו"ס מ. ובמקומות מסוימים נהגו גם בדור האחרון, שבת כנסיות שנועדו לתפילה בלבד לא נקבעו בפתחיהם מזויות, כמו בקהילת קאָריוו (או קוריב) בפולין, ראה: 'העכט, דאָס בית המדרש', בתוך: מ' גרוסמן (עורך), 'זכור בוך קאָריוו, תל-אביב תשטו, עמ' 128-129. הובא להלן, פרק ט, סמוך להערה 132 [ככל הנראה, מה שנהגו בזמנינו לקבוע מזווה בפתח בית הכנסת, הוא משום שבת הכנסת בימינו יש לו גם דין בית המדרש החייב במזווה, ראה: שו"ע, שם, סעיף י].
- 55 ראה, למשל, משנה, מגילה פ"ג מ"ד: "בית הכנסת שחרב, אין מספדין בתוכו... שנאמר (ויקרא כו לא): 'והשימותי את מקדשיכם', קדשתן אף כשהן שוממין"; מדרש אגדה, ויקרא כו לא: 'והשימותי את מקדשיכם', לרבות בתי כנסיות ובתי מדרשות". וראה עוד: מגילה כו ע"א-ע"ב; רש"י, מגילה כה ע"ב, ד"ה בני העיר. וקדושתו דומה לקדושת בית המקדש, ראה: שו"ת מהרי"ק, שורש קסא.
- 56 על מזווה ראה: מנחות לג רע"ב; ירושלמי, פאה פ"א ה"א; בר"ר, לה ג. ובספר הזוהר נזכר ענין זה רבות. ראה, לדוגמה, זוהר, ח"ג, רנא ע"ב: 'כגוונא ד'שד' דמזווה, דמבריא לשדים ומזיקים דתרעא'; זוהר חדש, ב, מגילת רות, מונקאטש תרעא, דף מב ע"ב: "אמר ר' יוסי בר יהודה: פתח המצויין במזווה – אין מזיק ואין שטן ואין פגע רע מתקרב אליי, מפני שהקב"ה שומר הפתח. אפילו בשעה שניתן רשות למלאך המשחית לחבל, זוקף עיניו ורואה ששם 'שד' עומד על הפתח, כביכול, ולא יתן המשחית לבוא אל בתיכם לנגוף' (שמות יב כג). לפיכך צריך האדם שיהא תמיד מצוי במצוות מזווה". וראה עוד: מרדכי, הלכות קטנות, ר"ס תתקסב (הובא בהערה הבאה).
- 57 לגבי ריבוי אנשים, היינו לפחות שלושה אנשים, ראה: ברכות ג רע"ב; שם מג ע"ב; זוהר, ח"א, רל ע"א. על פי זה ניתן להבין את שינוי דעתו של מהר"ם מרוטנבורג (אשכנז ד'תתקפ"א – ה'נג) בדין מזווה וכיצד גרמו לכך הרוחות הרעות. בראשונה סבר מהר"ם שבת המדרש פטור מן המזווה כבית הכנסת (וכך סברת הרבה ראשונים, ראה: תוס', יומא יא ע"ב, ד"ה שאין בו; רמב"ם, הלכות תפילין ומזווה, פ"ו ה"א; הלכות קטנות לרא"ש, הלכות מזווה, ס' יא; רבינו ירוחם, תולדות אדם וחווה, נתיב כא, ח"ז, דף קעט ע"ד; חידושי הריטב"א, יומא יא ע"ב, ד"ה רפסקו ברוותא. וראה: בית יוסף, יו"ד, ס' רפ). עד שלא הותקנו מזויות בבתי מדרשו, שהו בו רוחות רעות שהבעיתו והפחידו את היחידים שהיו שם. ומכאן שהרוחות הרעות מצויות בבית לשהות במקום קדוש, כבית הכנסת ובית המדרש, שקדושתם מגינה עליהן מפני מלאכי חבלה. וכך נמסר על בית מדרשו של מהר"ם: "וכן בית מדרשו של מהר"ם מרוטנבורק ז"ל היה בו מזווה. ואמר, כשהיה ישן שינת צהרים בבית-המדרש, היה רוח רע מבעתו, עד שתתיקן מזווה בפתח" (הלכות קטנות לרא"ש, הלכות מזווה, ס' י. וכך, בשינוי סגנון, במקורות נוספים: רבינו ירוחם, תולדות אדם וחווה, נתיב כא, חלק ז, דף קעט ע"ד; ארבעה טורים, יו"ד, ס' רפו; ר' ישראל אלנקאה, מנורת המאור, פרק ו [המצוות], עמ' 491. והשווה לתשובת מהר"ם מרוטנבורג שהובאה במרדכי, הלכות קטנות, ר"ס תתקסב [=י"ז כהנא (מהדיר), מהר"ם מרוטנבורג: תשובות פסקים ומנהגים, א, תשובות, ס' קסא, ירושלים תשכ, עמ' קנב]: "מובטח אני,

ד

בספר גימטריאות לר' יהודה החסיד (שההדרתי מכת"י שנתגלה לאחרונה), נאמרו פרטים אחרים:

ונחל יוצא מגן עדן, ולפני הנחל שדה בושם, וכל ערבי שבתות וימים טובים, בין מנחה לתפילת ערבית, מוציאים רוחות של מתים מבית גיניהם ומרעין אותם בשדה הבושם ושותין מאותו הנחל. לכך, כל השותה מים בין מנחה למערב, כאילו גוזל המתים, שכל המים מתפלגין מנחל⁵⁹, והשותה אז מים מיתתו באסכרה. ובכל ערבי שבתות וערבי ימים טובים כשאומרים 'ברכו' בבית הכנסת, עומדין הצדיקים בנשמתן חיים מקבריהם וכורעין ומשתחווים להקב"ה בבתי כניסיות; וכן בראשי חדשים – "והיה מידי חודש בחודשו" וגו' (ישעיה סו כג), על שם "ירננו על משכבותם" (תהילים קמט ה)⁶⁰.

שני שלבים נשנו כאן. תחילה יוצאות רוחות של מתים, הן של צדיקים והן של רשעים, כל ערבי שבתות וערבי ימים טובים⁶¹, בין מנחה לערבית, לרעות 'בשדה הבושם'. וכאשר הציבור מקבל

שכל בית שתקון הלהכתו במזווה אין שום מזיק יכול לשלוט בו. ובבית שלנו יש קרוב לעשרים וארבע מזוזות: לבית המדרש, ולבית החורף, ולפתח הבית, ולשער החצר הפתוח לרשות הרבים, ולפתח הבית הפתוח לחצר, ולעליית המקורה שאני אוכל בקיץ, ולכל החדרים של הבחורים. ושלום, מאיר בר ברוך". תשובה זו נכתבה כנראה בשנות כליאתו של מהר"ם מרוטנבורג. ראה: מ' הכהן, 'לשונות מרן המחבר בשלחן ערוך', סיני, סח (תשכו), עמ' רסב, הערה 12).

58 אין לטעון שחסרון המזווה הגורם לכניסת המזיקים הוא רק במקום החייב במזווה, ומכאן שבית הכנסת שאינו חייב במזווה, אין חסרון המזווה גורם להתאספות המזיקים בו. שהרי מירושלמי, פאה פ"א ה"א, מוכח, שהמזווה מגינה אפילו על מקום שאין לו חובת מזווה. שם מסופר: "ארטבן שלח לרבינו הקדוש חד מרגלי טבא אטימיוטון. אמר ליה [ארטבן]: שלח לי מילה דטבה דכוותה. שלח ליה [רבינו הקדוש] חד מזווה. אמר ליה [ארטבן]: מה אנא שלחית לך מילה דלית לה טימי ואת שלחת לי מילה דטבא חד פולר? ! אמר ליה [רבינו הקדוש] ארטבן: חפצין וחפצי לא ישוו בה; ולא עוד אלא, דאת שלחת לי מילה דאנא מנטר לה, ואנא שלחית לך מילה דאת דמך לך והיא מנטרה לך". ובשאלות דרב אחאי, פרשת עקב, שאילתא קמה, מסיים את המעשה: "מיד נכנס שד בביתו של ארטבן, ולא היה לו אלא בת אחת, ובאו כל הרופאים ולא הועילו לה. כיון שנטל ארטבן את המזווה ושם לה על הפתח, מיד ברחא אותה שְׁנָה". למדנו, שר' יהודה הנשיא מסר מזווה לארטבן הגוי כדי שתשמור עליו למרות שביתו של גוי פטור ממזווה [על כך שארטבן היה גוי, ראה: ר' יששכר בער איילנבורג (בוהמיה של – שפג), שו"ת באר שבע, סי' לו; ר' אברהם הלוי (מצרים תי – תעב), שו"ת גנת ורדים, אר"ח, כלל ב, סימן כח; ר' יעקב עמדין (אשכנז תנו – תקלו), שו"ת שאילת יעבץ, ח"ב, סי' קכא]. אף מכך שמהר"ם מרוטנבורג התקין מזווה בפתח בית מדרשו הפטור ממזווה (ראה הערה קודמת) כדי שיעגן עליו מביעותה של רוח רעה, גם מוכח שהמזווה מגינה ושומרת אף על מקום שאינו חייב בה.

59 נראה שצ"ל: 'מתפלגין מנחל היוצא מגן עדן', או כיוצא בזה. ראה ירושלמי, ברכות פ"א ה"א: "עץ חיים מהלך חמש מאות שנה... וכל פילוג מי בראשית מתפלגין מתחתיו". ועץ החיים הוא בגן עדן.

60 ספר גימטריאות לריה"ח, מהדורת, א, ירושלים תשסה, אות קטו, עמ' כז-קכח.

61 כאן אין כוונתו ללילה ממש (השווה לעיל, הערה 38), אלא לשעות הסמוכות לשבת ויום טוב, כניב המקובל היום. כך מוכרח מדבריי: "וכל ערבי שבתות וימים-טובים, בין מנחה לתפילת ערבית".

עליו קדושת שבת ויום טוב באמירת 'ברכו' בבית הכנסת⁶², "עומדים הצדיקים חיים מקבריהם" ומתפללים בבתי הכנסת. וגם בראשי חדשים כך. אשר לשלב השני נאמר בפירוש שמדובר רק בצדיקים, משמע שאין נשמות הרשעים משתתפות בתפילה בבתי כנסיות. שורש הדבר שצדיקים עומדים מקבריהם בלילי שבתות ימים טובים וראשי חודשים, ומרננים ומשבחים להקב"ה, הוא במדרש 'פסיקתא רבתי', אבל לא נאמר שם שהם עומדים בבתי כנסיות. כך נאמר שם:

אמר הקב"ה: ...צדיקים שבישראל, שמתיראין מן הדין ועוסקים בתורה, ומברכים ומקדשין ומייחדין אותי בכל יום בכל איבריהם, בכל חייהם ובמיתתן, כך אני מרביצן בכבוד גדול תחת עץ החיים בגן עדן, ובקבריהם אני נותן להם מנוחה, ועומדים מקבריהם כל ערבי שבתות וכל ראשי חדשים וימים טובים וזמנים⁶³, ומרננים ומשבחים לפני. "יעלזו חסידים בכבוד, ירננו על משכבותם" (תהלים קמט ה). אבל רשעים לא מברכים אותי לא בחייהן ולא במיתתן, לכך אמר דוד: "לא המתים יהללו יה" (תהלים קטו יז)⁶⁴.

אמנם מקור העניין המובא בספר גימטריאות הוא באחת הנוסחאות של מדרש 'סדר גן עדן':

חצר גדול יש למתים, ולפני החצר נחל היוצא מגן עדן, ולפני הנחלים יש שדה. ובכל ערבי שבתות⁶⁵ בין מנחה לתפילת ערבית מוציאים רוחות של מתים מבית גזיזהם, ומרעין אותן באותו שדה ושותין מים מאותו נחל⁶⁶. וכל אדם השותה מים בשבת בין מנחה לתפילת ערבית, גוזל מימיו של מתים.

וכשהצבור אומר: 'ברוך ה' המבורך', חוזרים אותם לקבריהם, והקב"ה מחיה אותם

62 ראה שו"ע, או"ח, סימן רסג, סעיף י, ובנו"כ ובמקורות.

63 איני יודע זמנים' אלו מהם, ואולי כוונתו לחול המועד. >הערת ר"ש אשכנזי: לענ"ד אין כאן אלא כפל לשון בלבד. השוה: אתה בחרתנו... מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון. וכן: ותודיענו... ותחילתנו זמני ששון ומועדי קודש וחגי נדבה. וזוהי תוספת חכמים על חגים ומועדים שבמקרא.<

64 פסיקתא רבתי, הוספה א, פסיקא ג, מהדרות מ' איש-שלום, וינא תרמ, דף קצח ע"א. מדרש זה הובא (בכמה שינויים קלים) אצל ר' יהודה ב"ר יקר (חי בספרד במאה האחרונה לאלף החמישי), פירוש התפלות והברכות, ב, מהדורה שניה, ירושלים תשלט, עמ' פ. השווה גם לדברי ר' חיים ויטאל, שער היחודים, ענף ד, פרק ה, לעמברג תרטו, דף ה ע"א: "אמנם השתטחות על קברי הצדיקים, לא כל הימים שווין. כי בשבתות וימים טובים וראשי חודשים הנפשות עולות לגן עדן הארץ ואינם עומדות שם בקבריהם, ואינך יכול להשיג לדבר עם אחד שאינו שם. ושאר כל הימים, הם טובים; אמנם היותר טובים ומובחרים הם ערב ראש-חודש ובט"ו לחודש".

65 יציין שבמדרש תהלים (יא ו), מהדרות ש' באבער, נאמר, שבכל יום יוצאות הרוחות לרעות באותה שדה: "דומה זה חצר מות, ולמה נקרא שמו חצר מות? חצר של רוחות בני אדם מתים, ומקום הוא כמין בנין, וחצר מוקף גדר, ולפני חצר נחל, ולפני הנחל שדה, ובכל יום ויום מוציא דומה את הרוחות, ואוכלות את השדה, ושותות את הנחל, וכל אדם השותה מים בין השמשות גוזל את מתיו".

66 עוד בענין זה, ראה: י"ל זלוטניק, 'מאגדות השבת ומנהגיה', סיני, כה (תשט), עמ' רפד-רפז.

ומעמידם על רגליהם חיים וקיימים, וכל מתי ישראל נוחים ביום השבת, ובאים המונים המונים ומשוררים לפני הקב"ה, ובאים ומשתחוים בבתי כנסיות, לקיים מה שנאמר: "יעלזו חסידים בכבוד, ירננו על משכבותם". וכל ימי שבתות וראשי חדשים, עומדים חיים מקבריהם, ובאים ומקבלים פני שכינה, ומשתחוים לפניו, כמו שנאמר (יחזקאל מו ג): "והשתחוו עם הארץ לפני השער ההוא בשבתות ובחדשים", שנאמר (ישעיה סו כג): "והיה מדי חודש בחודשו ומדי שבת בשבתו, יבוא כל בשר להשתחוות לפני" וגו'.⁶⁷

אין זו מעניינינו כאן להדרש לכך מדוע לא נזכר 'יום טוב' במדרש זה, בשונה מפסיקתא רבתי וספר גימטריאות דלעיל⁶⁸, אמנם אצביע על המשפט הבולט במדרש: "וכל מתי ישראל נוחים ביום השבת...". מובנו פשוט, שגם נשמות הרשעים הנחות ביום השבת מן הגיהנום⁶⁹, "באים המונים המונים ומשוררים לפני הקב"ה, ובאים ומשתחוים בבתי כנסיות"! ממקורות אלה עולה דבר ברור, שאין הנשמות מתפללות בבית הכנסת בכל הלילות, כפי שניתן להבין מסתימת לשונו של 'ספר חסידים', אלא רק בלילי שבתות⁷⁰, ראשי חדשים וימים טובים⁷¹. אלא שנחלקו אם מדובר רק על נשמות הצדיקים או גם על נשמות הרשעים. ברם, אליבא דאמת, אין סיבה לסבור שמקורות אלה חולקים על שיטת ספר חסידים שהובאה בראש המאמר. שם מתייחס ר' יהודה החסיד לתפילת הנשמות בשעה שבית הכנסת עומד ריקן מבני אדם, ואז הנשמות מתגלות לאותו אדם הנקלע לשם; זוהי תפילת הנשמות שבכל לילה ולילה. לא כן הנדון בספר גימטריאות שמקורו במדרש 'סדר גן עדן', שעניינו

67 א' ילינק, בית המדרש, חדר ה, ירושלים תשכז, עמ' 43; "יד איזונשטיין (עורך), אוצר מדרשים, א, עמ' 89 טו". וראה גם זוהר חדש, מדרש רות, מהדורת מרגליות, ירושלים תשיג, דף צ סע"ב: "...ארבעה תרעין דאינון על גביה דההוא ריקיעא, ולית מאן דידע בהו בר בריש ירחי ושבתי, דאתיין אינון נפשן דמשתתפן עם גופא בקברי, למכרע ולמסגד קמי אינון תרעין למארי כולא, כד"א: 'והיה מדי חודש בחודשו ומדי שבת בשבתו יבוא כל בשר להשתחוות לפני', כל' לאסגאה אינון נפשאן דדיירי עם גופא, ואיתקרון 'כל בשר'". וכע"ז בזהוהר, ח"ב, ריב רע"א: "זכאה חולקהון דצדיקא בעלמא דין ובעלמא דאתי, ואינון נשמתין דבגנתא דעדן לתתא, שטאן בכל ירשי ירחי ושבתי וסלקין עד ההוא אתר דאקרי 'חומות ירושלים'... ותמן סגדין וחדאן מההוא נהירו". היינו, לשיטת זוהר, אין הנשמות משתחוות לפני הקב"ה בבתי הכנסיות שבעולם הזה, אלא באחד משערי הרקיע או ב'ההוא אתר דאקרי חומות ירושלים'. וראה גם זוהר, ח"א, קלד ע"ב.

68 שהרי ר' יהודה החסיד כותב: "ובכל ערבי שבתות וערבי ימים טובים... עומדין הצדיקים בנשמתן חיים מקבריהם, וכורעין ומשתחוים להקב"ה בבתי כנסיות", ובמדרש 'סדר גן עדן' לא נאמר אלא: "וכל ימי שבתות וראשי חדשים, עומדים חיים מקבריהם...". ואולי ר"ה"ח לשיטתו, שגם בימים טובים שובת הגיהנום, ולא בשבת בלבד. ראה: ספר קושיות, מהדורת, ירושלים תשסז, אות סט, עמ' נט, הערה 361, וש"נ.

69 ראה לעיל, הערה 43.

70 רק בנקודה זו קיים דמיון לשיטת בעל ההוספה שבמחזור ויטרי, שנשמות הרשעים מבקרות בבתי הכנסת בלילי שבתות בלבד.

71 יום טוב הוא לשיטת ר' יהודה החסיד בלבד. ראה לעיל, הערה 68.

תפילת הנשמות בצוותא עם החיים⁷², כאשר הנשמות אינן נראות בעיני החיים⁷³; תפילה זו מיוחדת לזמנים מצויינים: לילי שבתות, ראשי חודשים וימים טובים.

כמה מפליא הדבר, שתלמידו המובהק של ר' יהודה החסיד, ר' אלעזר מוורמייזא הרוקח, מביא את עיקר האמור במדרש 'סדר גן עדן', אבל בשינוי משמעותי:

אמרו חכמים: חצר גדולה יש למתים, ולפני החצר נחל גדול היוצא מגן עדן, ולפני הנחל שדה, ושם המתים רועים באותה שדה ושותים מאותו נחל. ובערבי שבתות הקב"ה מחיה אותם ומעמידם על רגליהם ונחים בשבת, ומשוררים על קבריהם. "ירננו על משכבותם". ובשבתות ובראשי חודשים מקבלים פני השכינה ומשתחווים...⁷⁴.

איני יודע אם זהו נוסח המדרש שעמד לפניו, או שהוא מדעתו שינה זאת כיון שלא הסכים לדברים⁷⁵, דבר שאינו מתקבל על הדעת בהתחשב בכך שהיה תלמידו המובהק של ר' יהודה החסיד. על על פנים, ברי שזו השמטה מכוונת, מפני שגם בספר 'רוקח' העתיק מעט מן הענין⁷⁶, וגם שם נאמר שהמתים מרננים על קבריהם ולא בבתי הכנסת. בין כך ובין כך, ברור שלפי גירסה זו אין למדרש זה שייכות לעניינינו, כי לא נזכר בו שהנשמות מתפללות בבית הכנסת.

ה

בדורות האחרונים השתרשה האמונה בלב העם שהנשמות מתפללות בבית הכנסת בכל לילות השבוע, כשיטת ספר חסידים, בעוד שהשיטה העולה מן ההוספה במחזור ויטרי כמעט לא

72 כך משמע מרהיטת לשון המקורות: "כשואמרים 'ברכו' בבית הכנסת, עומדין הצדיקים בנשמתן חיים מקבריהם, וכורעין ומשתחווים להקב"ה בבתי כנסיות". היינו, כשהחיים אומרים 'ברכו' בבית הכנסת מצטרפים אליהם הנשמות "וכורעין ומשתחווים להקב"ה". והשווה גם להלן, פרק יא.

73 אלמלא כן, ודאי שהמקורות היו מתייחסים לכך, שהרי בזמנים אלו נמצא המון רב בבית הכנסת.

74 חכמת הנפש, בתוך: א' אייזנבך (מהדיר), ספרי הר"א מגרמייזא בעל ה'רוקח', ב, ירושלים תשסו, עמ' ל טו"ב.

ככל הנראה ממנו שאב ר' אהרן ברכיה מודינא (נפטר במודינא שבאיטליה בשנת שצט), שכתב: "ואלמלא ניתן רשות לעין לראות היה רואה בלילה שיוצא השבת ובלילי ראש-חודש ומועדים כדיוקנאות על הקברות, המודים ומשבחים להקב"ה" (מעבר יבק, שפתי רננות, פרק כד, ווילנא תרכ, דף קלט ע"א). אולם שינוי חשוב יש כאן. לדבריו, נשמות המתים משבחות להקב"ה "בלילה שיוצא השבת ובלילי ראש חודש ומועדים", היינו, את תפילת והודאת המתים בשבת הוא מאחר למוצאי שבת. ומוסיף גם פרט חדש לגמרי, שהמתים מתפללים גם בלילות המועדים! יתכן שהוא קשור לענין שהזכרתי, אם הגיהנום שובת גם בימים טובים. ראה על כך: ספר קושיות, מהדורותי, ירושלים תשסז, אות סט, עמ' נז-נט, ובמיוחד ליד הערות 358, 361, ובהן. ויתכן גם שמפני שרא"ב מודינא לא ראה הדברים במקורם (חכמת הנפש נדפס לראשונה בשנת תרלן), אלא מכלי שני ושלישי – נשתבשו הדברים כאשר הורקו מכלי אל כלי.

75 גישה זו היתה מקובלת בין חכמי אשכנז הראשונים. ראה: י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים, א (אשכנז), ירושלים תשס"ד, עמ' 42-21.

76 ספר רוקח, הלכות ראש חודש, סי' רכט, ירושלים תשכ, עמ' קלא: "במדרש, בכל ראשי חודשים נשמתן של צדיקים עומדים על קבריהם ומרננים על משכבותן...". הזכיר רק את הנוגע לראשי חודשים, משום שזה הנושא שם.

נודעה. יתכן שבעל השמועה גרם לכך, שר' יהודה החסיד נתקבל כסמכות בענייני נשמות, שדים, רוחות וכדומה, או שמא גרמו לכך הדפסתו הקדומה של ספר חסידים (כולוניה שנת רצח, סמוך לאחר המצאת הדפוס) ותפוצתו יוצאת הדופן בהיקפה⁷⁷. לכן, כאשר 'מחזור ויטרי' נדפס לראשונה לפני מעט יותר ממאה שנה⁷⁸, לא נחרטו דבריו בתודעת הציבור⁷⁹.

במשך מאות השנים האחרונות אנו שומעים שוב ושוב, כדבר פשוט שאין עליו עוררין, על ביקורי הנשמות בבית הכנסת בשעות הלילה ועל תפילתן⁸⁰. דוגמה מצויינת יכול לשמש הספרו של ר' חיים אלעזר וואקס בעל 'נפש חיה' (פולין תקפב – תרמט) שנשא על רעייתו בלומה:

דהנה ידוע שלנשמות הקדושות והטהורות, אף לאחר שנפטרו מעולם הזה עדיין יש להם אחיזה עם החיים, ובימי ר' שמעון בן יוחאי היו נפזרות בין החיים ללמד דעת ולגלות סודות התורה, וגם בימים שלפנינו קרו הרבה מקרים שמצאו מתים מתפללים בבית הכנסת בלילה במקום שמתפללים החיים, ויש להם אחיזה עם החיים, ועליהם נאמר: צדיקים במיתתם קרויים חיים⁸¹; ונאמר (שמ"ב א כג): 'הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו'. ולא כמו שנהוג, שאם נפטר אחד מבני החבורה אומר לו השמש שייפרד מחבורה, אך אדרבה 'ובמותם לא נפרדו'. ויש להמתים תענוג והנאה ששוכבים במקום שדרים שם צדיקים, בכדי שתהיה להם אחיזה עמהם⁸², לא כן אם דרים

77 לשם השוואה: עד שנת תרנב, שנת הדפסתו הראשונה של 'מחזור ויטרי', נדפס 'ספר חסידים' כארבעים פעמים, מלבד הקיצורים והליקוטים השונים שנדפסו ממנו.

78 יצא לאור בידי ש' הורוויץ בהוצאת 'חברת מקיצי נרדמים' בשני כרכים, ברלין תרנג-תרנז. הכרך הראשון, בו מצויה אותה 'תשובת רש"י', נדפס בשנת תרנג.

79 על השפעת הדפוס על התרבות והידע האנושי, ראה בספרו של זאב גריס, הספר כסוכן תרבות, ת"א תשסב.

80 על ביקורו של עזרא הסופר בבית הכנסת כדי לתקן את ספר התורה שכתב ונפסל בדודן, ראה ר' אברהם יהושע העשל מאפסא (פולין תקן – פודוליה תקפה), אוהב ישראל, ליקוטים, זיטומיר תרכג, דף קיז ע"א-ע"ב, בשם רב שרירא גאון! [= ב"מ לויץ (עורך), גנוזי קדם, ב (תרפג), עמ' 49]. אמנם ביקורו בבית הכנסת היה רק משום ששם הופקד ספר התורה, ולפיכך אין לו כשייכות לביקורי הנשמות בבתי הכנסות לצורך תפילה. על מעשה דומה ראה להלן, פרק ו, ליד הערה 106.

גם המסורת החסידית הגורסת שסמוך לבתי הכנסת של צדיקי הדור מסתובבות הנשמות אפילו בשעות היום כדי לקבל את תיקונן (ולא כדי להתפלל!), אינה שייכת לנושא המדובר. ראה י"י קלפהולץ, אדמו"רי בעלז, א, תל-אביב תשלב, עמ' שכט-של: "אחד מנכדי הרה"ק ר' ברוך ממז'בוז', אשר שמע מגדולת צדקתו של כ"ק מרן מהר"ש [מבעלז], החליט לנסוע לבעלז ולבקר אצל מרן... בבואו לבעלז, ראה את כ"ק מרן כשהוא הולך לאיטו בדרכו לבית הכנסת, ולעומת זאת, בעת שובו מהתפילה הרגיש שמרן עושה את דרכו במהירות רבה... בעת שנכנס אל הקודש פנימה לכ"ק מרן, שאל... מהו הטעם שמרן הלך לתפילה באיטיות, וממנה – במהירות?... השיב מרן: כי בדרכו לבית הכנסת נצבו לפניו נשמות רבות המבקשות ממנו את תיקונן, ומכיון שהוא אינו יכול לסרב [מ]למלא את בקשתן, לכן דבר זה מאיט את דרכו; ואילו בשוכו מבית הכנסת הריהו עושה את דרכו במהירות מאותה סיבה עצמה". >הערת ר"ש אשכנזי: אגב, על המסופר לעיל ראה ש"ע א"ח, צ יב: מצוה לרוץ כשהולך לב"ה... אבל כשיוצא מב"ה, אסור לרוץ! <

81 ע"י ברכות יח רע"ב.

82 השווה ספר חסידים, מ"מ, ס"י תשט [=ספר חסידים, מ"ו, ס"י רסט, עמ' 86]: "קהל אחד רצו ללכת למקום

במקום הזה רשעים – יש להם צער גדול שלא יוכל להיות להם אחיזה עמהם. ושמעתי מפי הגאון הקדוש, איש אלוקים, רשכבה"ג, דוד זוגתי ז"ל, אח חותני, אב"ד קהילה קדושה סאנדז שליט"א [ר' חיים האלברשטאם, בעל 'דברי חיים'], כי במקומות בזאקסין, במקום שהיו דרים שם יהודים, והיו שם גאונים וקדושים וגורשו משם, ודרים במקום אינם יהודים, כשהולך אדם בלילה על יד בתי קברות הישראליים, שומע קול לילה ונהי, בכי תמרורים, שהמתים בוכים ומתאוננים על שגורשו משם בני ישראל, והם המתים נשארו בין הגויים.⁸³

בקרוב תושבי אוסטרעהא (וואהלין) היה מקובל "שבכל לילה אחר חצות מתכנסים ובאים המתים לבית הכנסת ועורכים שם תפילה בצבור"⁸⁴. גם בפי תושבי עיירותיה של רוסיה-ליטא לפני כמאה שנה "היתה לשיחה בפי כל, שאף נשמות המתים באים להתפלל בבית הכנסת... תארו בנפשם, שאף הנשמות מתפללים בבתי כנסיות"⁸⁵. בני התשחורת בוילנה שנהגו להתאסף בבית הכנסת ולערוך 'משמר' בלילי שישי ולילות אחרים, הרגישו שהם מונעים מן המתים להתכנס בבית הכנסת, כפי שתיאר אחד ששהה שם לפני כמאה ועשרים שנה: "התפקיד הגדול והנכבד שאנו הקטנים ממלאים בשבתנו בבית השם בלילות על משמרתנו, ומונעים בעד המתים לבוא ולהתפלל עטופים בטליתות ובתכריכים כמנהגם"⁸⁶.

באחת הלילות נרדם ילד יתום כבן שש בבית הכנסת של האריז"ל שבצפת, בשנת תרלה לערך, "ככה נשאר בבית הכנסת וישן על הספסל. הוא הקיץ באישון לילה, וראה שבית הכנסת מלא מאנשים מלובשים בטלית ותפילין ומתפללים... הוא נתפחד והתחיל לבכות..."⁸⁷. על העיירה קאָריוו שבפולין (נקראה גם קורִיב) מספר אחד מתושביה לשעבר: "בית הכנסת

אחד, בא מת לאחד בחלום ואמר: אל תעזבו אותנו, כי יש לנו הנאה כשתלכו לבית הקברות; ואם תעזבונו, דעו, כי תהרגו. ולא חששו, ונהרגו כולם."

83 ר' חיים אלעזר וואקס, שם ושארית לנפש חיה, הספדים, ירושלים תשכא, עמ' קיז טו"א. בראש ההספד (קטז טו"א) נאמר: "מספד... על מות זוגתי הרבנית ז"ל, מרת בלימה בת... מו"ה משה נ"י, אב"ד דק"ק זבאריב, אחיו של... בעל 'דברי חיים' ז"ל מסאנו, שנפטרה ביום ט"ו אדר, הוא שושן פורים, בשנת תרכ"ל פ"ק."

84 ראה להלן, פרק ו, הערה 111.

85 ראה להלן, פרק ז, ליד הערות 127, 127.

86 ד' לבני (וויסבורד), ירושלים דליטא, א, תל-אביב תרצ, עמ' מו. כתיבת הספר נסתיימה בחנוכה תרפט (עמ' קפב) ונדרס בשנת תרצ. בשערו נאמר שהוא מתאר את "ווילנא לפני ארבעים שנה", היינו בין השנים תרמט-תרנ. השווה גם לדבריו על אחת מעיירות ליטא, לא הרחק מקובנה: "יש בעיירה גם בית מדרש וגם בית כנסת, אלא בבית הכנסת אין תנור ואין נוהגים ללון שם, לכן היה חשש מפני מזיקין ורוחות רעות" (עמ' קלא). ולדבריו יובן מדוע ראש ה'חברא קדישא' של אותה עיירה, ר' הירש'לע, כשתקף אותו פחד עצום מן המתים מחמת מעשה שהיה, עבר להתפלל בבית המדרש: "גם ר' הירש'לע בעצמו שינה את טעמו ויהי לפחדן ומוג לב כשפן, הוא מסר את המפתחות של בית הכנסת לרב, גם את הפנקס של ה'חברא קדישא' מסר לגבאי השני, ויעתק את העמוד שלו (ה'סטינדר') מבית הכנסת לבית המדרש ויקבע לו שם מקום לתפילה" (עמ' קמא).

87 ראה להלן, פרק ז, ליד הערה 125, באריכות.

הגדול והישן הבנוי עץ, קודש הקודשים של קוריב, ה'צעצוע הביתי', זורק פחד על דמיונם של הילדים, הוא קשור עם מתים שבאים להתפלל באמצע הלילה ומחפשים שם את תיקונם...⁸⁸.

מספר ספרות-יפה תיעד 'מעשה' שאירע בשנת תרמ לערך בעיר בוטשאטש שבגליציה, על יתום קטן שנשאר לבדו בבית כנסת בליל שבת, ו"נתכנסו כל המתים ועמדו להתפלל"⁸⁹. והאגדות ורווחו גם בשאר עיירות גליציה, כגון קאלוש (גליציה המזרחית)⁹⁰ וסטרי⁹¹.

גם גדולי החסידות בגליציה סמכו ידיהם על קבלה זו, כדברי הרב חיים שלמה פרידמן, מזקני חסידי בעלז (שעוד הכיר את מהרי"ד רוקח): "היה קבלה מהאדמור"ם זצ"ל"ה, שהמתים באים בלילה לבית הכנסת להתפלל ולקרוא בתורה, וכבר נשמעו כמה מעשיות כאלו"⁹².

כה מושרשת היתה מסורת זו בקרב יהודי גליציה, עד שאמרו על ר' צבי אלימלך מדינוב, בעל 'בני יששכר' (גליציה תקמג – תרא), שקרא על המפקק בה שהוא בבחינת אפיקורס:

הבני יששכר היה אומר, שכל דבר שמורגל בפי ישראל ומקובל אצלם – מחוייבים להאמין בו, וכל המסרב להאמין הרי הוא בבחינת אפיקורס. ועל דרך משל הזכיר מה שמורגל בפייהם של ישראל, שבלילה נמצאות נשמות בבית הכנסת. אף שאין מקור לזה בשום מקום, עם כל זאת, מי שאינו מאמין בזה הרי הוא אפיקורס⁹³.

88 ראה להלן, פרק ט, הערה 170.

89 ראה להלן, פרק ח, ליד הערות 133-136.

90 כך מספר הרב מיכאל הכהן ברנר (גליציה תרכג – א"י תשט) על עיירת מולדתו קאלוש: "אחרי התפילות היה השמש סוגר את השער הגדול, והמקדש-מעט עובר לרשות המתים הבאים אליו בכל לילה ושוהים בתפילה עד אור הבוקר..." (מ' וא"י ברנר, זכרונות אב ובנו, ירושלים תשכו, עמ' 60).

91 א"י ברנר (גליציה תרמד – א"י תשלז) מספר על עיירת ילדותו זו: "בדמיון הילדים תפסו אותן הבריות [=שדים ורוחות] מקום בראש, ויום-יום או יותר נכון לילה-לילה הביא חדשות מעולם תחתון זה... בית המרחץ ובתי ריחים היו המקומות החביבים עליהם ביותר. גם המתים טיילו להם בלילות בתכריכיהם, ועל פי רוב ראוים בבית הכנסת עומדים בתפילה" (מ' וא"י ברנר, זכרונות אב ובנו, ירושלים תשכו, עמ' 233).

92 "צ פרידמן (עורך), כצילא דמהימנותא, ברוקלין חש"ד [תשס?], עמ' קעה. מעשיה אחת שהובאה אצלו, הועתקה להלן, פרק ח, ליד הערות 145-149.

השווה גם לסיפורו של מאיר אלעזרי-וולקאני (ליטא תרמב – א"י תשי), יליד איישישוק (פלך וילנה): "הגניעו ימי הסליחות. אַל שינה וְאֵל תנומה. עם אבא אקום, אָתוּ אַלך באשמורה השלישית לבית המדרש... כשפקחתי שוב את עיני, לא היה עוד אבא במטתו. הלך לו אבא, ואמא אָתוּ, ואותי לא העיר, ולי לא קרא... מהרתי להתלבש וקמתי ללכת. אחותי הגדול אשר שכבה על הספה קראה אחרי: פתי! האלך בחשכת הלילה לבדי? אביטה בעד החלון ואראה: מתים ורוחות מהלכים עתה בחוץ. היא הפשילה את היולון, ושנינו הסתכלנו לתוך האפלה שבחוץ. דבר לא נראה... על כל הרחובות פרושה האפלה, מתפשטת עד בית המדרש. בה יהלכו שדים ומתים ורוחות, וראים ואינם נראים. רק לבית המדרש פנימה לא יבואו" (מ' אלעזרי-וולקאני, בחדר, תל-אביב תרצד, עמ' 37. למקור זה הפנני ידידי ר' אליעזר יהודה בראדט).

המתים והרוחות המוזכרים כאן לא נכנסו לבית המדרש פנימה, בגלל שנאספו בו אנשים לאמירת סליחות. רק כשמקום התפילה ריקן מבני אדם מתכנסים המתים לתפילתם.

93 כך הביא הרב צ' הגר, מילי דבי כנישתא, לונדון תשסה, עמ' רנה טו"ב [אך ראה להלן, פרק ח, הערה 130].

כאשר הסופר החסידי ר' אברהם אליהו כי-טוב (מוקוטובסקי)⁹⁴, גולל את דברי ימי נערותו של ר' יעקב יצחק מפשיסחה, המוכר בשם 'היהודי הקדוש' (פולין תקכו – תקעד), שזר בין בתרי הסיפור את הווי החיים שהכיר בימי נעוריו הוא בפולין. וכך תיאר את התבודדותו של הנער באחד מבתי הכנסת בפשדבז' שבפולין:

וכך היו רוב בתי הכנסיות והמדרשות מלאים תמיד אדם, נערים וזקנים שבאו ללמוד שיעוריהם, כל אחד בעתו ובשעתו. רק בתי הכנסיות ה'קרים', כלומר, שמפני קדושתם לא בנו בתוכם תנור להסקה⁹⁵, הללו היו בימות החורף מיוחדים רק לתפילה, ורק בימות הקיץ נעשו גם למקום תורה. בית הכנסת של החייטים בפשדבז', גם הוא מיוחד היה באותה תקופה לתפילה בלבד, והבאים לתוכו להתפלל, רק עם אור הבוקר באו. כל הלילה היה ריק מאדם; נר תמיד היה דולק; הספרים הקדושים גנוזים היו בהיכל; ונשמות קדושות היו מרחפות בחללו, שבאות לשם מעולם העליון כדרך שהיו רגילות לבוא למקום זה תדיר בעודן בין החיים עלי אדמות. את המקום הזה בחר לו יעקב יצחק לבוא בו, להתייחד עם קונו ולהתחסד בינו לבין קונו בלבד ואין איש עמו...⁹⁶.

אכן לא פירש הסופר שאותן נשמות קדושות התפללו בשעה שהיו מרחפות בחלל בבית הכנסת, אך נראה שזו כוונתו. גם יתכן שבתקופתו ובמקומו כבר לא רווחו השמועות שהנשמות מתפללות בבית הכנסת, כי אם מבקרות שם⁹⁷.

שמועה זו הובאה כבר ע"י ר' אהרן ראטה מברגסס (הונגריה תרנד – ירושלים תשז), בעל 'שומר אמונים': 'וסיפרו לי שאמר [בעל 'בני יששכר'] פעם אחד על ענין שהיה המדובר בין אנשי שלומו, כי כל מי שמסתפק על קבלת ישראל, ולמשל, שאומרים העולם שמתים שכיחים בבתי כנסיות, ואמר: הגם שלא נכתב זאת בשום מקום, אבל כיון שמקובל זאת בין המון ישראל, מי שאינו מאמין בזה – נקרא אפיקורוס. וככה ביתר הענינים כעין זה, והביא ראיות רבות מדברי רז"ל...' (שומר אמונים, א, מבוא השער, פרק ט, ירושלים תשיט, כח ע"א).

אגב, ר' שלמה האלברשטאם מבאבוב (גליציה תרסח – ארה"ב תשס) העיר על כך, שמקור הענין הם דברי 'מחזור ויטרי' שנזכרו לעיל (פרק ג), ומסיים: 'ובזה אנו רואים, שהגם שה'בני יששכר' לא ראה את ה'מחזור ויטרי', כי עדיין לא בא לדפוס בימיו, אף על פי כן הרגיש שדבר המקובל אצלנו הוא אמת גמור' (כך הביא בשמו הרב צ' הגר, שם). אך אחר בקשת המחילה, המעיין יראה שאין הנאמר במחזור ויטרי משמש כמקור לענין שהנשמות מתפללות בבית הכנסת בשעות הלילה (דבר שאליו התכוון בעל 'בני יששכר' למרות שדבריו אינם מפורשים דיים), כי במחזור ויטרי נאמר שהנשמות נמלטות לבית הכנסת כדי למצוא מקלט (ראה לעיל פרק ג), ואם חפץ למצוא מקור העניין, היה לו לציין לספר חסידיים שנדפס 245 שנה קודם לידת מחבר 'בני יששכר'!

94 נולד בעיירה אופלה שלידי לובלין בשנת תרעב, עלה לא"י בשנת תרצו, ונפטר בירושלים בשנת תשלו.

95 ראה לעיל, הערה 86; להלן, הערה 168.

96 א"א כי-טוב, כחודו של מחט – שבעה סיפורים, סיפור ראשון, ירושלים תשטו, עמ' כב.

97 השווה גם את המסופר על ר' אברהם יהושע העשיל מאפטא (פולין תקז – פודוליה תקפה): "לאחר שבעל ה'אוהב ישראל' עבר מאפטא למזיבוב, התעורר פעם בבית הכנסת רעש גדול בזמן התפילה. רווחה השמועה, שרוחות באים לבית הכנסת בזמן התפילה ומפריעים למתפללים על-ידי הסרת הכובעים מראשיהם..." (י"י

עד עתה שמענו על המתים שנפטרו מן העולם כדרך כל האדם ונטמנו בבית הקברות, שמתכנסים לבית הכנסת לתפילה. בעיירה פוגרבישטשה (מחוז ברדיטשוב, אוקראינה) רווחה השמועה על אלו שנהרגו על קידוש השם בחצר בית הכנסת ונקברו שם, שהם נוהגים להתאסף בבית הכנסת הסמוך⁹⁸ לצורך תפילה:

מאחורי בית הכנסת יש חצר גדולה שיש בה גבנוני עפר אחדים מכוסים עשב רך, ואין כהן נכנס לשם... על דבר החצר יש אגדות רבות, אבל אני אמסור את הנפוצות ביותר... בימים ההם, והצורך חמיל ימח-שמו⁹⁹ החל לעשות את מעשיו הנוראים ביהודים יושבי חבל רוסיא-הקטנה... באותו היום היתה חתונה בעיר, ואת החופה ערכו ברוב פאר והדר, בתופים ובמחולות, בכלי ניגון ושמחה... אבל חמת אלוקים נתכה על ק"ק פוהרבישצה והשמחה שבתה ונהפכה לאבל מר. בעצם החדוה, בה בעת שהחתן נתן את טבעת הקידושין על אצבע כלתו והתחיל לומר "הרי את מקודשת..." נכנסו הפורעים הרשעים ימח-שמים לעיר בקול המון חוגג, ובראותם את הקהל הרב ואת השמחה הגדולה אצל בית הכנסת, ששם היתה החופה, חרה להם עד מוות והתנפלו על היהודים והרגו בהם בחמת רצח. שני הקרבנות הראשונים היו החתן והכלה, הזוג הנחמד והאהוב. אחד הרוצחים הסיר את ראשיהם מעליהם בתנופת גרון אחת, ולאחריהם באו שאר המחתותנים ואנשים אחרים מתוך הקהל.

כל אלה שנהרגו, לא בכתיהם ולא ברחובות העיר אלא סמוך לבית הכנסת, בעת החופה, נקברו אחר כך לא בבית הקברות כשאר ההרוגים אלא סמוך לבית הכנסת, וסביב קבריהם בנו חצר עץ [=גדר עץ] לזכר עולם... עד היום נזהרים עוד יהודי פוהרבישצה מלעבור אצל בית הכנסת בלילה מפני המתים המתפללים שם בכל לילה; עד היום מאמין עוד המון העם, שההרוגים הנקברים בחצר בית הכנסת קמים בכל לילה ולילה, מתפללים בצבור, קוראים בתורה וחוגגים את חג חתונתם... והרבה הרבה שמענו, דברנו, חשבנו והגינו, אנחנו חניכי ה'חדר', על דבר בית הכנסת הישן, הגדול

קלפהולץ, אדמו"רי בעלז, ג, בני-ברק תשלט, עמ' נד). גם במעשה זה לא באו ה'רוחות' (בהנחה שהן רוחות המתים ולא שדים וכדומה) לבית הכנסת על מנת להתפלל, אלא להפריע את תפילת החיים!

98 יתכן שסיפורו של ר' יוסף יצחק שניאורסון מליובאוויטש (ספר הזכרונות, א, פרק כג, תרגום: ט' בלוי, ברוקלין תשנז, עמ' 100), שייך אף הוא לנושא שלפנינו. הוא מספר על אדם בשם ר' ברוך שנדר בין הקהילות השנות ברוסיה-הלבנה והגיע לעיירה ששמה ינוביטש: "בראשונה, מיד עם בואו לינוביטש, קבע ברוך את מקום מושבו בבית-מדרש קטן שעמד בדרך לבית הקברות וסמוך אליו, ומסיבה זו עברו כל הלוויות של העיר ליד בית המדרש, ואנשים שבאו מלוויה היו נכנסים לבית המדרש כדי להתפלל תפילת מנחה. בחדר ליד בית הכנסת הוחזקו מכשיריהם של הקברנים, וכן ארון המתים ודף הטהרה. משום כך חששו אנשים להמצא ביחידות בבית מדרש זה בשעות הערב. ואפילו ביום היה נדיר מאד שיכנס לשם אדם ביחידות...". יתכן שפחדם של התושבים נבע לא רק מכלי עבודתם של הקברנים, אלא שחששו שמחמת קרבתו לבית העלמין יעדיפו המתים להתפלל דוקא שם...

99 הכוונה לבוגדן חמילנצקי, מנהיג הקוזאקים שהחריבו את קהילות ישראל בגזירות תח-ת.

והנפלא שבעירנו פוהרבישצה¹⁰⁰.

מקורות נוספים המוסרים על תפילת הנשמות בבית הכנסת, יובאו בפרקים הבאים, כל אחד במקומו. אבל מחמת החידוש שבדברים, ארשה לעצמי להוסיף כאן את חזונו של ר' יצחק יהודה יחיאל ספריין מקאמרנא (גליציה תקסו – תרלד) בשנת תרה:

ערב שבת קודש שמיני, כו אדר-שני, ראיתי את מורי-דודי הקדוש רבינו צבי [הירש אייכנשטיין מזידיטשוב (גליציה תקכג – תקצא), בעל 'עטרת צבי'], הולך ושב בבית מדרשו ומתפלל. ואמר לי, שיש לו רשות תמיד לילך לבית מדרשו להתפלל, כמו שהיה בחיים. ותמהתי איך היה צדיק גדול וקדוש שיש לו רשות כזה להיות כמו בחיים... ומזה, כל מי שיושב על מקומו – אינו עולה לו יפה... דלא ניחא ליה לצדיק, שישב אחר במקומו¹⁰¹.

חידוש גדול עולה מחזיון זה. רק צדיקים מופלגים זוכים שלאחר פטירתם מבקרת נשמתם בבית הכנסת ומתפללת שם¹⁰². ולא כפי שמשמע מכל המקורות האחרים דלעיל ודלהלן.

1

ניתנה ראש ונשובה למסופר בספר חסידים: "אחד נרדם בלילה בבית הכנסת וסגרו השמש. בחצי הלילה נעור, וראה הנשמות מעוטפים בטליתות...". לפי הנאמר עד עתה סביר להניח שהנשמות התעטפו בטליתות מחמת שעסקו בתפילה, אבל בדורות מאוחרים התפתחה האמונה כפי העם שהמתים הנאספים בלילות בבית הכנסת גם עורכים קריאה בתורה; הם מוציאים ספר תורה מן ההיכל ומעלים לתורה את חבריהם המתים הנוכחים בבית הכנסת.

ראשית יש לציין שבמקורות קדומים כבר נמסר שהנשמות עוסקות בתורה, הן במתיבתא דרקיעא והן בבית הקברות¹⁰³, ואף נתפרש שנשמות הצדיקים קוראות בספר תורה קריאה

100 ח"מ ליברמן-וויינר, 'האגדות על-דבר בית הכנסת הישן בעיר פוהרבישצה (פלך קיוב)', רשומות, ד (תרפו), עמ' 392-394. הכותב נולד בעיירה פוגרבישטשה בשנת תרסב, עלה לא"י בשנת תשיא ונפטר בתל-אביב בשנת תשיב. ראה: ג' קרסל, לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, א, מרחביה תשכה, עמ' 663.

101 ג' בן-מנחם (מהדיר), מגילת סתרים, ירושלים תשד, עמ' יח-ט.

102 כך גם ניתן להבין מהמסופר על אחד מתלמידי מהר"ל מפראג. שבעת שנמלט מעיר של מכשפים "פתאום ירדה עליו הלילה ונכנס לחורבה ללון שם, וראה שהרצפה היה מלא קברים ויוצאים האנשים מקבריהם ואחד מהם נוטל לכולם ידיים ומתפללים מעריב, ולא הספיק לשאול אותם מה הפלא הזאת עד אשר כבר חזרו לקבריהם. למחרת בבוקר שוב ראה האנשים יוצאים מקבריהם כנאמר למעלה, והתחזק לשאול אותם: מה הדבר כאן? ואמרו לו, שפה היה פעם בית הכנסת, ובימים נוראים עשו כאן כולם תשובה באמת, ונשבעו שלא יצאו מפה עד שיבוא משיח. ובהיות שלא היה עדיין הזמן, נפטרו כולם ונטמנו במקום, וזכו שנותנים להם להתפלל שלש פעמים ביום כמו בעולם הזה" (הרב יאיר שוורצמן, יהי אור, ירושלים תשנה, סי' תתקב, עמ' תנו).

103 על מתיבתא דרקיעא ראה בסוף המאמר, הערות משלימות, הערה ג. על בית הקברות ראה ספר חסידים, מ"מ, סי' תנה-תנו: "נשמות יש להם ספרים ערוכים על השלחן. כמו שרגילים בחייהם ללמוד, כן במותם

כהלכתה בבית דין הגדול של מעלה¹⁰⁴. לא מצאתי מקור קדום לכך שהנשמות מתאספות בבית הכנסת שבעולם הזה וקוראות בתורה כהלכתה, אך בדורות האחרונים מתרבים המקורות בעניין זה. על ר' פנחס מקוריץ (ליטא תפו – אוקראינה תקנא), מספר אחד מרושמי תורתו:

בשם הרב ז"ל. שהאמין לאותו אדם שהיה מספר מעשה נורא, איך שנשאוהו מתים על בית החיים כמה פרסאות, ודנוהו, והחזירוהו, ונשאר שם הקב שלו, שהיה קטוע ברגליו, ושמו ר' ירוחם. וחקר הרב על הדבר איך אפשר שנשמות שהם רוחנים ישאו גוף גשמי. ואחר כך אמר: אולי היה זה בראש חודש, דבראש חודש נגשמים הנשמות קצת. וחקר על זה, ונודע שהיה באמת כן בראש חודש...

גם אמר הוא [ר' פנחס מקוריץ] ז"ל: מה שאומרים העולם, שהמתים הולכים לבית הכנסת וקורין בתורה, וששמעו קול וכו'¹⁰⁵, אמת הוא. וסיפר מעשה מר' אפרים [מבראד] זלה"ה, שלא כתב כל ימיו אלא שני ספרי תורה, והיה איזה טעות בספר תורה אחד, ובא אחר פטירתו לבית הכנסת, והוציא הספר תורה, והלך וטבל, ובא ותיקן הטעות...¹⁰⁶.

ובהמשך כותב אחד מתלמידי ר' פנחס מקוריץ מה שאירע לרבו עצמו בחלום הלילה:

בשם הרב ז"ל... כשאני צריך להוליד בן, חולם לי מקודם על ספר תורה. וקודם לידת בני מו"ה אליהו נ"י חלם לי, שפשפשתי כל ספר תורה, ובא אדם מאותו עולם, והתחלתי למשמש בו אם יש בו ממש בעולם הזה¹⁰⁷. ואמר האדם המת: אני לא באתי לכך, רק אני רוצה לעלות לספר תורה בכאן. והבנתי שרצה שאקרא את בני על שמו, אך מפני שגמרתי בדעתי מקודם לקרוא את שמו 'אליהו', לא רציתי לקוראו על שמו של הנ"ל¹⁰⁸.

הגם שכל זה לא אירע אלא בחלום הלילה, כבר אמרו חכמים: "אין מראין לו לאדם אלא מהרהורי לבו"¹⁰⁹, וברי שהחלום משקף את המקובל באותה תקופה, וכפי שהיה מן המוסכמות בגליציה לאחר כמאה שנה: "שהמתים באים בלילה לבית הכנסת להתפלל ולקרוא בתורה"...¹¹⁰.

לומדים. מעשה, שעברו גוים דרך בית הקברות בליל שבת, וראו יהודי אחד וספרו על שלחנו, וקורא בו...".

104 ראה בסוף המאמר, הערות משלימות, הערה ד.

105 כך במקור. הכותב לא פירש "מה שאומרים העולם" מחמת פירומום הגדול, אבל כיום לא ידועה כוונתו.

106 "א"א פרנקל וי"ש פרנקל (מהדירים), אמרי פנחס השלם, א, שער תורת האדם, אות טו, בני-ברק תשסו, עמ' תכא טו"ב. על מעשה דומה, בו תיקן עזרא הסופר את ספר התורה שכתב, ראה לעיל, פרק ה, הערה 80.

107 כאן הוסיף התלמיד בסוגריים: "כי הוא ז"ל חקר הרבה בזה איך יכול אדם רוחני להגלות ולבוא בזה העולם".

108 י"ש פרנקל (מהדיר), אמרי פנחס השלם, שער ט (מעשיות וסיפורים), אות קו, עמ' רמח טו"ב.

109 ברכות נה סע"ב. אדם אינו חולם על "דבר שלא הורגל לראות ולא הרהר בו מעולם" (רש"י שם, ד"ה דקלא).

110 ראה לעיל, ליד הערה 92.

יתירה מזו, פעמים שהמתים זיכו את החיים שנקלעו באותה שעה לבית הכנסת או לסביבתו, וקראו להם לעלות ולקרוא בתורה במניינם הלילי. כך סיפרו תושבי אוסטרעה (וואהלין) על המתרחש בבית הכנסת הגדול שבעירם:

סיפורים רבים נפוצו בין דיירי סביבת בית הכנסת הגדול באוסטרעה, שבכל לילה אחר חצות מתכנסים ובאים המתים לבית הכנסת ועורכים שם תפילה בצבור וקריאה בתורה. לא רק שנמצאו עדי שמיעה ששמעו קולות התפילה שבקעו מתוך בית הכנסת, אלא גם נמצאו עדי ראייה שבעברם בלילה ליד בית הכנסת נקראו בשמם להכנס ולעלות לתורה.¹¹¹

ברוח דברים אלו תיעד סופר יליד בוטשאטש שבגליציה, מעשה שאירע בעירו לפני כמאה שנה, אודות ילד יתום בשם יעקב, שנשאר לבדו בבית הכנסת בליל שבת: "נתכנסו כל המתים ועמדו להתפלל, והוציאו ספרים מן ההיכל, וכמה בני אדם שהכירים יעקב בחייהם עלו לתורה... קראו אף אותו בשמו ובשם אביו 'יעמוד מפטיר', פשט אביו [המת] את טליתו ונתנה ליעקב, נטל יעקב את טליתו של אביו ונתעטף ועלה על הבימה וגלל את הספר, ולקח שלש ציציות¹¹² ונגע בהן באותיות ונשקן ובירך..."¹¹³.

סיפור זה אינו מוסמך, באשר מגמתו ספרות-יפה, אבל במקור אמין יותר מתואר מאורע שהתרחש בגליציה לפני למעלה ממאתיים שנה. כך מסר ר' צבי הירש הורוויץ (גליציה תקע – תרלג) במכתבו לר' אהרן וואלדן (פולין תקצח – תרעב) בעל 'שם הגדולים החדש':

עוד סיפר לי הגאון מוריניו ר' שלמה קלוגר, שפעם אחד שמע דודי הגאון הרב סענדר¹¹⁴ בלילה שקוראים אותו לעלות לספר תורה, ונתעטף בטליתו והלך לבית הכנסת בלי שום פחד, ובירך ברכת התורה לפני ולאחריה וקרא¹¹⁵.

ואולם ר' יוסף לעוונשטיין (פולין תקצו – תרפד), רבה של סעראצק ואחד מראשוני חוקרי היחסין של יהודי אירופה, מוסר מעשה זה על אחד שהקדים את ר' סענדר מרגליות בכמה דורות, הוא ניהו תלמיד מהרש"ל, ר' משה מת מפרמישלא (נפ' בשנת שסו) בעל 'מטה משה':

...ר' משה מת, האבד"ק לובמלא, פרעמיסלא, אפטא, בעל ספר 'מטה משה'... וטעם

111 כך הובא אצל א"א פרנקל וי"ש פרנקל (מהדירים), אמרי פנחס השלם, שם (לעיל הע' 106) בהערה, בשם ספר 'מזכרת לגדולי אוסטרעה', אך לא מצאתי עניין זה באותו ספר.

112 לא מצאתי מקור למנהג זה, לקחת שלש ציציות דוקא כדי לנשק בהן אותיות ספר התורה.

113 להלן, פרק ח, ליד הערות 133-136, הובא המעשה בשלמותו.

114 הכוונה לדודו זקנו ר' אלכסנדר סענדר מרגליות, (גליציה תצ – תקסה), בעל 'תורת רא"ם' (לעמברג תרנח) ו'תשובות הרא"ם' (וורשה תריט), דודו ורבו של ר' אפרים זלמן מרגליות מבראדי.

115 שם הגדולים החדש, א, מערכת גדולים, מערכת ס, אות ג, ניו-יורק תשח [ד"צ: וואראש תרכה], דף סב ע"ג (למקור זה הפנני ידידי ר' אפרים בנימין שפירא). הובא אצל מ' וונדר, אלף מרגליות, ירושלים תשנג, עמ' 275.

כינויו שמעתי מהרה"ג המנוח מו"ה חיים זאב האבד"ק ליבמלא (ובלשונם: ליבאווני), כי המסורה העתיקה תגיד, כי פעם אחת שמע ה"ר משה הנ"ל בלילה שקראוהו לספר תורה לעלות בבית הכנסת. ונתעטף בטליתו, והלך לבית הכנסת בלי שום פחד, ובירך ברכת התורה בין המתים לפניו ולאחריו, וקרא בפרשת עריות¹¹⁶.

בעיירות מזרח אירופה חששו ללכת "בלילה אצל בית הכנסת, שמא המתים יקראום לתורה... שהמתים בכל לילה הם בבית הכנסת"¹¹⁷. עוד לפני כשמונים שנה האמינו תושבי עיירה באוקראינה, "שההרוגים הנקברים בחצר בית הכנסת קמים בכל לילה ולילה, מתפללים בצבור, קוראים בתורה..."¹¹⁸. ואף יושבי ירושלים היו שותפים לאמונה זו¹¹⁹.

ז

מן הכורח להביא שוב את הלשון בספר חסידים, שהוא יסוד ושורש עניין זה: "אחד נרדם בלילה בבית הכנסת וסגרו השמש. בחצי הלילה נעור, וראה הנשמות מעוטפים בטליתות, ושני בני אדם – שעדיין עומדים בחיים – בתוכם. אותן שנים חיו ימים מועטים ומתו". אין ספק בדבר, שאותם "שני בני אדם שעדיין עומדים בחיים" לא באו בגוף גשמי לבית הכנסת¹²⁰, אלא המדובר בנשמותיהם – הזהה בחיצוניותה לגוף¹²¹. אותם שניים עדיין לא מתו,

116 ר' יוסף לעוונישטיין, 'תולדות הרב הגאון המפורסם מהרה"ר אברהם, הוא אברהם אביש מפפד"מ בעל ברכת אברהם', הפסגה, י (תרסד), עמ' 146. הסוגריים – במקור.

מדב"ש צ"ציק העירני שיסודות סיפורו של ר"י לעוונישטיין מצויות במסורת אחרת, שקדמה בדפוס כמאה וחמשים שנה למקור שהוזכר כאן. כך מספר ר' אלחנן הענלה קירכהן (נולד בשנת תכו באשכנז) בספרו היידי המפורסם 'שמחת הנפש' (פפד"מ תסז) אודות בן דורו של ר' משה מת: "בק"ק פוזנא היה רב הנקרא רבי משה רבי מענדל'ס, אשר החזיקוהו ממש לנביא. פעם אחת הקיצוהו תוך הלילה שילך לבית הכנסת. וקם ולקח את שמשו עמו ובא לבית הכנסת, וראה ספר תורה מונח על השולחן מגולל בפרשת עריות. ונחרד מאד, כי חשב את הדבר לאות כי בוודאי חטא גדול נעשה בקהילה. ותיכף משהאיר היום ציוה לדרוש ולחקור היטב. ויבוקש הדבר וימצא, כי אחד עבר על איסור אשת איש" (שמחת הנפש, תרגום: שמואל לוריא, ירושלים תשנט, עמ' קו). במקור זה איננו שומעים על מתים העוסקים בקריאה בתורה, אלא על "ספר תורה מונח על השולחן" המשמש כהתראה שמימית לחטא. אלמלא דמיסתפינא הייתי אומר, שכך היה מעשה, אלא שבדורות אחרונים הוסיפו לו פרטים נוספים, בגלל תפוצת האגדות על המתים הקוראים בתורה, וכך נוצר הסיפור הנזכר במקורות המאוחרים.

117 ראה להלן, פרק ח, ליד הערה 140.

118 ראה לעיל, הערה 100.

119 ראה להלן, פרק ח, ליד הערות 142-143.

120 למרות שהמתים יוצאים לפעמים מקבריהם בגופם לשוטט בין החיים, מן הסיפור שלפנינו משמע שרק נשמות המתים הופיעו בבית הכנסת, ואותם שני בני אדם חיים נכחו שם דוגמתן, היינו, בנשמותיהם. ועוד, אם אותם שני בני אדם באו לבית הכנסת בגופם מרצונם, מהו הסימן שימותו בתוך ימים מועטים?

121 ראה ספר גימטריאות לריה"ח, מהדורתי, א, אות קס, ירושלים תשסה, עמ' קע: "שגוף האדם מצוייר אחר גוף של מעלה, היא הנשמה". וכך בספר חסידים, מ"מ, סי' תשל"ב: "...כי הנשמות בתואר הגופים". וכבר קדמו רש"י בפירושו לחגיגה יב ע"ב, ד"ה ורוחות, המבאר את החילוק בין רוח לנשמה: "יש מפרשין: רוח – היא הנשמה העשויה בדמות הגוף; נשמה – נשימה". וראה מקורות נוספים בספר גימטריאות, שם, הערה

ובכל זאת נחשבו כמתים באותה שעה מחמת שכבר נגזרה עליהם מיתה¹²². מן הנאמר בספר חסידים לא משמע שאותו אחד שנדרם בבית הכנסת וראה את תפילת הנשמות, מת אף הוא, אדרבה, מסתימת הלשון נראה שהשלים את ימיו כדרך כל אדם. הוי אומר: אין סכנה להיות נוכח בזמן תפילת הנשמות בבית הכנסת בשעות הלילה.

ואכן במשך הדורות נמסרו עדויות שונות על אנשים חיים שנקלעו וראו בתפילת הנשמות ולא אירע להם כל רע. קשה להתחקות אחר הסיפורים הרבים בעניין זה, שרק חלקם הועלה על הכתב, אבל אביא ככל אשר מצאתי. אחד מישישי העיר צפת, ר' ישעיה הורביץ¹²³, ששימש גם כרבה הראשי של העיר, סיפר מעשה מסביבות שנת תרלה:

כשהייתי נער קטן בעיר הקודש צפת ת"ו, היה שיחה בין הילדים, שבבית הכנסת האר"י ז"ל זי"ע באים מתים בלילה להתפלל, והנשים והילדים היו מתפחדים לעבור דרך שם. וסיפרו, אשר איש אחד, הרב כהנה[!] בן הרב ברוך דיינ ז"ל (הוא היה דיינ ומו"ץ בצפת ת"ו)¹²⁴, ראה את המתים שם כשהיה נער קטן וישן פעם אחת בלילה בבית הכנסת שם. כמובן, אשר שום אחד מהנערים לא הרהיב בנפשו לשאלו על זה. אבל נודמן בעת שהייתי בחור בן ט"ז שנים בערך, שכרנו דירה בחצרו, והיה מחבבני ביותר, ועזרתי לו לעשות הסוכה ואכלתי בסוכתו. אז שאלתיו על העניין הנאמר למעלה וסיפר לי דברים כהווייתם. כי אביו נתאלמן, ואמו ע"ה השאירה לו איזה ילדים קטנים. ישראל בני רחמנים חלקו בהילדים ולקחום לגדלם עד שישא אשה ויסתדר. הוא נלקח לזוג אחד, והיה אז כבן שש שנים, ואביו פקד עליו לבוא בכל בוקר וערב לבית הכנסת לומר 'קדיש'.

61

122 כן נתבאר ב'פירוש קדמון' (שמחברו הוא, ככל הנראה, ר' דוד אפטרוד. נדפס לראשונה בפד"מ תפד): "משום שאותם שני בני אדם כבר היה נגזר עליהם למות, והיו גם בתוכם של הנשמות המתות, ולכך באמת, אותן [מתן] (ספר חסידים, ב, סי' תשיא, מהדורת גוטמן, [ירושלים] תשסז, עמ' תריד טו"ב). רעיון זה נזכר רבות בכתבי חסידים אשכנזי, ראה, לדוגמה, ספר חסידים, מ"מ, סי' רע: "נכרית אחת שרית מתה, וכששמו אותה בקבר עמדה ואמרה: בעולם אחר הייתי, וראיתי שרים ומלכים בגיהנם וגם אותם שהיו חיים עדיין. אמרה: באותו זמן ימותו, ויבואו בגיהנם..."

123 נולד בצפת בשנת תרמג וכיהן כמה שנים ברבנותה. בשנת תרפב היגר לאה"ב ומשם לקנדה בה כיהן כרב בעיר וויניפג. בשנת תשיג עלה ארצה וישב ברחובות, בה נפטר בשנת תשלח ונטמן בצפת. ראה: א"ז ראנד, תולדות אנשי שם, א, ניו-יורק תשי, עמ' 30; 'מונדישין', 'בנם של קדושים', די אידישע היים, באנד 20 (תשלט), גליון 78, עמ' ט; 'מ' וונדר, מאורי גליציה – אנציקלופדיה לחכמי גליציה, ב, ירושלים תשמב, עמ' 249-247.

124 כנראה שהוא ר' ברוך דוד (ב"ר לוי יצחק) כהנא. נולד בווישניצה (גליציה) בשנת תרי, עלה לצפת בשנת תרלג, וכיהן בה כדיין ומו"ץ. בשנת תרמח יצא לחו"ל בשליחות עניי ארץ-ישראל, וחזר לצפת ונפטר בה ביום כג בשבט תרפד. חיבר שני ספרים: 'חיבת הארץ', ירושלים תרנז; 'ברכת הארץ', ירושלים תרסד. ראה: 'מ' וונדר, מאורי גליציה – אנציקלופדיה לחכמי גליציה, ג, ירושלים תשמז, עמ' 325. אם הדברים מכוונים אליו, הרי שבעל המעשה היה בנו ר' נחמן כהנא, שהלוא היה בן יחיד לאביו. ראה: 'מ' וונדר, שם, עמ' 326.

פעם אחת, לעת ערב, לאחר תפילת מנחה, ואביו נכנס לחדר שבזוית בית הכנסת לאכול הסעודה שלישית עם החסידים (כי הבית הכנסת של האר"י ז"ל נתקדש בקדושת בית הכנסת, שלא לאכול ולשתות בו, רק בהחדר הנזכר), ומפני שבבית הכנסת היה אור מעט מזעיר לא הרגיש שום בן אדם אשר הילד בן הדיין נרדם על אחד מהספסלים ולא אמר 'קדיש' לתפילת ערבית. אביו חשב שבודאי אחר תפילת ערבית של ההמון שבבית הכנסת הלך לו לבית, וככה נשאר בבית הכנסת וישן על הספסל. הוא הקיץ באישון לילה, וראה שבית הכנסת מלא מאנשים מלובשים בטלית ותפילין ומתפללים... הוא נתפחד והתחיל לבכות, ונגש אליו זקן אחד והביט בו ואמר: הא, זה הילד של הדיין. ולקחו על זרועו וקיבץ את כל הכרים הקטנים שהיו הזקנים יושבים עליהם, ועל האיציטבא הרחבה ('פריזבא' בלעז) שהיה אצל הפתח, הציע כמה כרים והשכיבו עליהם, וגם כסוהו באיזה כרים, והוא נרדם בשינה. וכשהשמש פתח את הבית הכנסת בבוקר השכם מצאו ישן שם, ונתפרסם בשם, ונתפרסם הדבר בכל העיר, ומאז נשארה המעשה מדור אחר דור בפי הילדים¹²⁵.

גם במעשייה מפורסמת שהתגלגלה בפי יהודי ליטא לפני כמאה שנה – שגיבורה נמנה על כת ה'פרושים' – איננו מוצאים צל של פחד מפני נשמות המתים המתפללות בבית הכנסת. הסיפור נמסר מפי ילד סלובודקה (פרבר של קובנה, ליטא):

בית הכנסת הוא קדוש בעיני כל, עד שהיתה לשיחה בפי כל שאף נשמות המתים באים להתפלל בבית הכנסת. ועובדא יסופר מ'פרוש' אחד שהלך ביחידות בלילה מבית מדרשו, ועבר דרך בית הכנסת הגדולה וראה הדלת פתוח באמצע הלילה, והבין בנפשו כי כעת הנשמות מתקבצות להתפלל ומסתמא גם הוא מן הקרואים, לכן בא לבית הכנסת.

ראה [ה'פרוש'] מרחוק נרות דולקות על העמוד¹²⁶, וראה מרחוק איך שני אנשים

125 הרב אברהם מהודר, אמרי קדוש, תל-אביב [תשד], עמ' צא-צב. בשער הספר נאמר שנכלל בו מדור של 'סיפורים נאמנים יקרים ובטוחים שהעתקתי מכת"י מחותני הרב הגאון המקובל הישיש הר' ישעיה הוירביץ שליט"א, שהיה לפניו הרב הראשי בצפת...'. וראה עוד שם, עמ' פט. חשוב לציין שכל הסוגריים הם במקור.

ר' ישעיה הורביץ שמע את המעשה בשנת תרנט לערך (שהרי נולד בשנת תרמג ושמע את המעשה 'בעת שהייתי בחור בן ט"ז שנים בערך'), ומסגנון המעשה נראה, שכן שיחו, בעל המעשה, היה באותו זמן אדם בוגר, כבן שלוש-ארבעים לפחות, המספר לו את מה שאירעו בהיותו כבן שש. נמצא, שלכל המאוחר היה מעשה זה בשנת תרלה (ואכן התאריכים מכוונים, כי ר' נחמן כהנא נולד בשנת תרכט [ראה מ' וונדר, שם (לעיל הערה 123)], עמ' 325), ובשנת תרלה היה כבן שש. אולם יש כאן בלבול מסוים, כי לפי זה נפטרה אמו של ר' נחמן בשנת תרלה לכל המאוחר, בעוד שהמקורות מסכימים שהיא נפטרה רק בשנת תרעז. ראה מ' וונדר, שם, עמ' 325. וצ"ע).

126 כנראה שמדובר בנרות התמיד שנשארו דלוקים כל הלילה. על מנהג נר התמיד בבית הכנסת ראה: הרב י' גולדהבר, מנהגי הקהילות, א, ירושלים תשסה, עמ' נב; הרב א"י בראדט, 'ציונים ומילואים לספר מנהגי

נצים, אחד נראה מלוכש לבנים ואחד שחורים, והנה קול קורא אליו: בא נא הנה 'פרוש' נכבד! אנכי כעת בן ששים שנה וחפצי היה לילך בדרך אבי ז"ל, להכין עבורי מלבושים לאחר חיי, ונתתי להחייט הזה לתופרם. וכאשר נגמרתי אזי צריכים ללבושם, לראות אם המה כפי המידה, אבל באיזה מקום אלבישים? בביתי – אי אפשר! כי בני ביתי יחרדו, ובביתו של החייט – יפחד מפני בני ביתו, ובחרנו מקום השווה לשנינו, והוא הבית הכנסת בזמן שאין אנשים שמה, רק פנוי ממתפללים. אם כן, שאל ה'פרוש', מה חפצכם ממני? הוי! קרא האחד, הלא תחת השחי דחיקא לי מילתא! השיב ה'פרוש': אל תדאג, כי קודם מיתתך תשכב על המיטה איזה שבועות, ובמשמניך תשולח רזון, ואז יהיה כפי מידתך. מהעובדא זו למדים אנו, כי תארו בנפשם, שאף הנשמות מתפללים בבתי כנסיות – – –¹²⁷.

'פרוש' דן לא חשש להכנס לבית הכנסת. ברור, אפוא, שבאותם מקומות לא תפסו את הנוכחות בתפילת הנשמות כסכנה. אדרבה, הם ראו בכך זכות ומעלה יתירה. אם היה "לשיחה בפי כל" שזו סכנה להיות נוכח בעת תפילת הנשמות, היה אותו 'פרוש' נמלט מן המקום כבורח מפני האש. למרות שעיקר עניינינו הוא חלקו הראשון של הסיפור (על האמונה במתים הבאים להתפלל), אבל גם מחלקו האחר לא נסלק ידינו. אין כאן לא נשמות ולא מתים, לא תפילה ולא קריאה בתורה, אבל יש כאן מריבה משעשעת בין שני אנשים, חייט תופר תכריכין ואדם שקיים בעצמו "שוב יום אחד לפני מיתתך", שלא מצאו מקום אחר למדוד את התכריכין מלבד בבית הכנסת באישון לילה...¹²⁸

הקהילות, ירושתנו, ספר שני (תשסח), עמ' קצט.

127 ר' שמעון יצחק הלוי פינקעלשטיין, בית יצחק, ברוקלין תרפד, מאמר יז, אות ב, עמ' 87. המחבר נולד בסלובודקה בשנת תרכ"א, ועשה שם את עשרים וחמש שנות חייו הראשונות. בשנת תרמו לערך היגר לארצות הברית, וכיהן כרב העיירה ברונווייל שבניו-יורק. נפטר ביום כו בניסן תשז.

128 מעשה דומה לזה אירע בבית הכנסת הגדול של העיר קָלֶם (הסוגריים העגולות ושלושת הנקודות במקור): "בית הכנסת של העיר ובאימה לימים, בנין עץ גבוה מאד מבית מחוץ [...] הרבה אגדות פלא מכתירות את בית הכנסת הזה. הרבה האמינו כי המתים מתפללים בבית הכנסת בלילות. יש אשר באזניהם שמעו את רגנת המתים, ואימת בית הכנסת היתה מוטלת על בני העיר. ומה גם, לפנים כאשר היתה העיר קטנה ובית הכנסת נמצא מחוץ לעיר. וגם אמנם קרה מקרה מוזר בבית הכנסת. זקני סיפר לי: פעם אחת ראו באמצע הלילה, כי בית הכנסת מלא אורה, וקול אדיר, קול של תפילה ובכי מתפרץ מבית הכנסת. מיד נאספו נשיאי העדה אל בית הרב ויחליטו לבחור סָגֶל חבורה לשלחם אל בית הכנסת לראות במחזה. בראש המלאכות הלך השמש הראשי, ובאימה ופחד פתחו את הדלת החיצונית ונכנסו אל המסדרון. ויהי כי נגשו אל מול הפתח הפתוח מן המסדרון אל בית הכנסת פנימה, נרעשו ונודעזעו מאד. ראו נרות דולקים בכל המנורות התלויות, דלתות ארון הקודש פתוחות לרווחה ועל השלבים עומד מת עטוף תכריכים, ראשו שקוע בתוך ארון הקודש ומשם יוצאים קולות משונים, יבבות ויללות, וממלאים את כל חללו של בית הכנסת. לב כל אנשי המלאכות נמס מפחד וברכייהם פקו. הלא עיניהם רואות עד כמה אמתית היא האגדה על דבר המתים המתפללים בבית הכנסת! אולם השמש גבר על פחדו, כי חזקה עליו פקודת הרב, ויאמץ את לבו ויעל על שלבי ארון הקודש וימהר ויתקע בחפזו בתוך חגורת התכריכים אשר המת חגור בה וצעק בקול: 'לך

ח

דרך של אמונות מסוג זה שברכות הימים מוסיפים עליהן בני העם פרטים וכללים מדמיונם הפורה, כפל כפליים ממה שנאמר במקורות. המקורות הראשונים אינם מזכירים חשש סכנה לאדם השווה במקום שהנשמות מתפללות וקוראות בתורה, בכל זאת נתבצר בלב ההמון שהדבר מהווה סכנה עצומה, כדי כך שהעומד בין המתים לא ישוב לבין החיים. שוב ושוב אנו שומעים על חששם של הבריות לעבור בשעות הלילה סמוך לבית הכנסת. כך מספר בן עיירה הסמוכה לביאליסטוק לפני כמאה שנה: "כד הוינא טליא, אמרו לי חברי בני הישיבה, שהם מפחדים לילך בלילה אצל בית הכנסת, שמא המתים יקראום לתורה"¹²⁹. בן עיירה מפולניה מתאר את הפחד המצמית שאפף אותו בשעה שעבר בשעות הלילה ליד בית הכנסת:

בית הכנסת הגדול והישן הבנוי עץ, קודש הקודשים של קורייב, ה'צעצוע הביתי', זורק פחד על דמיונם של הילדים, הוא קשור עם מתים שבאים להתפלל באמצע הלילה ומחפשים שם את תיקונם... עד היום אני זוכר את הפחד שבית הכנסת הפיל עלי, כשחזרתי מאוחר בלילה מבית המדרש, והייתי מוכרח לעבור לפני בית הכנסת. או בקיץ, בין מנחה ומערב, כשהתגנבתי לבית הכנסת דרך ה'פוליש'; המיטה ושאר דברים מסתוריים נוראים... עבר לי רעד בעצמותי... עם המצבות ועשבי הקברים שהיו נראים דרך החלון...¹³⁰.

אווירה זו רווחה גם באוקראינה. "עד היום נזהרים עוד יהודי פוהרבישצה מלעבור אצל בית הכנסת בלילה, מפני המתים המתפללים שם בכל לילה"¹³¹. גם בצפת, "הנשים והילדים היו מתפחדים לעבור" בשעות הלילה סמוך לבית הכנסת של האריז"ל, מחמת השמועה שהמתים

למנוחתך! (סגולה בדוקה המקובלת בעם, להתגבר בה על המתים). אז חרד המת ויוציא את ראשו מתוך ארון הקודש, והנה 'המשוגעה'! האשה המטרופה אשר גרה אז בעיר... בימי שלוותה הכינה לה תכריכין ושמרה אותם גם בימי ירידתה ושגעונה. ובלילה ההוא התגנבה חרש אל בית הכנסת בשעה שהתפללו שם תפילת ערבית ותחבא, וכאשר יצאו המתפללים לבשה את התכריכים, הדליקה את הנרות במנורות ותפתח את ארון הקודש, הכניסה את ראשה אל תוכו ו...תתפלל. אז פג כח האגדה והפחד אשר הפיל בית הכנסת בלילות על התושבים, סר כולו. נשאר רק בלב הצעירים אשר עצביהם עוד לא נתחזקו" (א"א פרידמן, ספר הזכרונות, פרק שני, תל-אביב תרפו, עמ' 32-33. למקור זה הפני הרב אליעזר יהודה בראדט).

129 הרב גדליה סילברסטון, ספר תהלים עם פירוש קרבן תודה (תהלים כו ד), ניו-יורק תרצה, עמ' 41.
130 ראה להלן, פרק ט, הערה 170. בשם הרב חיים אורי פריינד מירושלים שמעתי אומרים: "בפולין אמרו, מי שטוען שאין המתים מתכנסים לבית הכנסת בלילה – אינו גיבורים; אבל מי שנכנס לשם בשעה שכולם מפחדים – אפיקורס". והשווה לעיל, פרק ה, ליד הערה 93. גישה הפוכה מצאתי בעדותו של הרב חיים נטע כ"ץ, מזקני חסידי בעלז שנפטר לאחרונה, המספר: "פעם אחת בא אחד לפני כ"ק מרן מהר"א נ"ך אהרן רוקח, נפ' בשנת תשי"ז זי"ע, והתלונן על אשר בנו מפחד מלעבור דרך בית הכנסת, מחמת השמועות העוברות מפה לאוזן על הנשמות המסתובבים שם. אמר לו מרן: עצם הדבר שמסתובבים שם נשמות, אכן יאמין, רק לפחד אינו צריך" (בית הכנסת שבבעלזא, ירושלים תשסח, עמ' מז).

131 ח"מ ליברמן-וויינר, 'האגדות על-דבר בית הכנסת הישן בעיר פוהרבישצה (פלך קיוב)', רשומות, ד (תרפו), עמ' 394. וראה לעיל, ליד הערה 100 ובה.

מקיימים בו תפילתם¹³². הפחד מן הפגישה עם המתים, ובמיוחד מפני ההשתתפות בתפילתם, תואר בידי אמן יליד בוטשאטש שבגליציה שעלה ארצה בשנת תרסז (נפ' בירושלים בשנת תשל), המספר מעשה שאירע בעירו ('שבוש' בלשונו). אי אפשר לדעת אם יש בסיס עובדתי לסיפורו, או שמא הכל פרי דמיונו הנסמך על יסוד הסיפורים המובאים במקורות השונים. בין כך ובין כך, יש בנותן טעם להביא את המעשה בלשונו העשירה של אותו סופר:

יתום בן אלמנה היה בעירונו [שמו היה יעקב], גופו כנמלה ורגליו כשני קיסמים. כל ימות החורף עצור היה בבית אמו, ומחזור גדול היה בבית אמו, ושל אמו היה ושל אם אמו היה, והיה קורא בו מעשה רב אמנון¹³³. פעמים שהיה נוטל סינר ומתעטף בו כשליח צבור, ומזמר 'ונתנה תוקף', או 'כי הנה כחומר'...

הקור חלף הלך לו. רוחות טהורות מנשבות, ושיח השדה יצמת... האלמנה הוציאה את היתום לרחוב, והושיבה אותו על גבי האיציטבא כנגד החמה שיתחמם לאורה. שכניו הקטנים תמיהים לנפש אדם זה שלא ראוהו כל החורף ועכשיו צץ כשיח השדה, והם יושבים לפניו והוא מזמר לפנייהם. פעמים עובר עליהם עובר ושב, ואף הוא עומד ושומע ומסביר לו פנים ואומר: 'תינוק זה נולד להיות חזן, חבל על כלי זה שבלה בשבוש'!

המבוי השקט שרוב בתי כנסיות שבעיר מכוונסים שם, שקט ושאנן. שערי בית הכנסת הגדול פתוחים, זקנים עומדים בשער ומדברים בהוויות העולם וילדים משתעשים בחוץ. יעקב היתום בא לומר 'קדיש', שאותו היום יום פטירתו של אביו היה... ישב יעקב ב'פלוש' וחזר בלחש על ה'קדיש', אבל שפתותיו אינן נשמעות לו מחמת המיית לבו, מחמת שמועה ששמע, שרבי ברוך שור מלך החזנים בא לשבוש¹³⁴, וכל מסייעיו המשוררים עמו. ויודעי גנן מתקלסים עמו, שיעבור לפני התיבה בשבת זו עם כל המשוררים.

למחר, ערב שבת עם חשיכה, כשנכנס יעקב לומר 'קדיש' במנחה, כבר היה כל בית הכנסת הגדול מלא... נתעטף רבי ברוך שור בטליתו ועמד לפני התיבה והכניס כמין מזלג לתוך פיו והוציאו ושר 'לכה דודי', ומשורריו עונים אחריו: 'לקראת כלה', ותינוק אחד, יפה עינים וטוב רואי, עומד על מעלות ארון-הקודש ומציין כציפור נאה: 'רב לך שבת בעמק הבכא, והוא יחמול עליך חמלה', ושאר כל המשוררים עונים אחריו: 'לכה דודי'...

132 ראה לעיל, פרק ז, ליד הערה 125.

133 כוונתו למעשה דר' אמנון על חיבור הסילוק 'ונתנה תוקף'. מקור המעשה הוא ר' יצחק מווינא בשם ר' אפרים מבונא (אור זרוע, ח"ב, הלכות ראש השנה, סי' רעו). ומשם נדפס במחזורים רבים לימים נוראים.

134 ר' ברוך שור (נפ' בשנת תרסד), מגדולי החזנים בדורו, שימש בחזנות בלבוב ובבודפשט וחיבר יצירות מוסיקאליות לחזן ולמקהלה.

לאחר שסיימו תפילתם, קנח רבי ברוך זיעתו... נדחקו כל העם ונתנו לו שלום, ובירכו אותו בברכת שבת שלום... המתפללים הלכו לבתיהם, וגוי של שבת בא וכיבה את הנרות.

יעקב היתום עמד בבית הכנסת ורגליו כבדות כאבנים שאי אפשר להסיען. הלך וישב במקום שישב ולא הרגיש שבא השמש לנעול דלתות בית הכנסת, ואף השמש לא הרגיש באותו התינוק, שצמצם עצמו עד שנתעלם מן העין. היה יעקב יושב וקולט נגינותיו של רבי ברוך החזן ונגינותיהם של קהל משורריו שהיו מרפרפות בבית הכנסת כעלים שעלעלם הרוח והם מתנערים מעפר. ואף יעקב מתמלא מן הקול, וכל נשימה ונשימה שהוא נושם היא כזמר נאה. פתאום, נזקר בבת ראש והלך אל התיבה. לא הגיע לשם עד שנתכנסו כל המתים ועמדו להתפלל, והוציאו ספרים מן ההיכל, וכמה בני אדם שהכירם יעקב בחייהם עלו לתורה. ענה יעקב 'אמן' אחרי המברכים. קראו אף אותו בשמו ובשם אביו 'יעמוד מפטיר', פשט אביו את טליתו ונתנה ליעקב, נטל יעקב את טליתו של אביו ונתעטף ועלה על הבימה, וגלל את הספר, ולקח שלש ציציות¹³⁵ ונגע בהן באותיות ונשקן, ובירך, וקרא את ה'הפטרה' בנעימה, וכולם ענו אחריו 'אמן'...

וכבר התחילה האלמנה דואגת לבנה, שמא חס ושלום אירעו אסון בדרך, שמא חס ושלום נתעלף בבית הכנסת, כמה רופף הוא, כמה חלשה נשמה זו שממלאה את גופו. באמת ביקשה לעכבו בבית, אלא שהיה הדבר קשה בעיניה לבטלו מאמירת 'קדיש', ואמרה, אדרבא, ילך לבית הכנסת ויאמר 'קדיש', שמא יראה אביו ויעורר עליו רחמים... עברה בכל הרחובות ולא מצאתהו. הלכה ובאה אצל בית הכנסת הגדול, מצאה את בית הכנסת סגור. עמדה על הפתח וצעקה: יעקב בני, יעקב בני, ענני בני ענני, ראה אמך עומדת בחוץ ונפשה יוצאת, השמיעני את קולך בני, בני, מיד אני רצה אל השמש ויבוא ויפתח. ובשעת דיבורה כפפה ראשה ונתנה את עיניה על חור המנעול. עמדה והציצה לתוך החור והתחילה מייבבת וצועקת: רבנו של עולם, הנה הוא עומד בין המתים, הנה הוא על הבימה עטוף בטלית. באותה שעה נתמוטטו רגליה של אותה אשה ונזדעזע לבה. והקול קול יעקב קורא בנעימה: 'רב לך שבת בעמק הבכא, והוא יחמול עליך חמלה'. באותה שעה נתמלא לבה של אותה אשה שמחה, וזקפה שתי אוזניה לשמוע קולו של בנה כשהוא עומד בבית השם ומשורר: 'קרבה אל נפשי גאלה'¹³⁶.

הסיפור מסתיים מבלי שידע הקורא אם חזר היתום הקטן מבין המתים, על כל פנים, רבות אנו למדים ממעשייה זו על פחדם של הבריות מפני השתתפותם במניין תפילתם של מתים, ובמיוחד מפני הקריאה בתורה במחיצתם. כמו שכתבתי לעיל, החשש הגדול ביותר לעובר סמוך לבית הכנסת בלילה, היה הסיוט שמא המתים ישתפוהו בקריאתם בתורה, שמא יקראוהו בשמו ובשם

135 עי' לעיל, הערה 112.

136 הסיפור בשם 'יתום ואלמנה' נמצא בתוך כרך הסיפורים: אלו ואלו. למקור זה הפני מדב"ש צ'צ'יק.

אביו לעלות לתורה. הפחד שפשט בלבבות הפך פעם לאפיזודה מבדחת, כאשר אדם שמע את שמו מוכרז בבית הכנסת בשעות הלילה, למרות שלא התפללו בו מתים ולא קראו בתורה. כך מסופר על ר' ירחמיאל ב"ר יעקב יצחק מפשיסחא (פולין תקמד – תקצט), בנו של 'היהודי הקדוש':

שמעתי מעשה, שפעם אחת הרב ירחמיאל בן היהודי הקדוש זצוק"ל הלך בלילה לפני בית הכנסת בפשיסחא, ושמע שמזכירים שמו ושם אביו כמו שקוראים אחד לפני ספר תורה לעליה, ופחד הרב ירחמיאל, ובא לפני אביו היהודי הקדוש, לומר לו מה זאת. אמר היהודי הקדוש, שילך אל הרב ר' שמחה בונם החכם שדר גם כן בפשיסחא, מחמת שלא ידע מה זה. והלך אל הרב ר' [שמחה] בונם החכם, שיאמר לו מה זה. וכשבא אל הר' [שמחה] בונם וסיפר לו המעשה, תיכף השיבו, שקיבלו שמש חדש בבית הכנסת, והוא איננו יודע שם של כל אחד ואחד מגדולי [ה]צדיקים שבפשיסחא, ולמד לעצמו, בינו לבין עצמו, שיוכל לקרוא כל אחד ואחד את שמו, ולא יפחד מזה. ונתוודע הדבר שכן הוא. ומזה יש ללמוד שחכם עדיף מנביא¹³⁷.

ניתן לשער שהסיטוט שמא יקראוהו המתים בשמו ובשם אביו לעלות לתורה, נבע גם מדברי חז"ל: "שלשה דברים מקצרים ימיו ושנותיו של אדם: מי שנותנין לו ספר תורה לקרות ואינו קורא..."¹³⁸. מה יעשה אדם העובר בשעות הלילה ליד בית הכנסת והנשמות קוראות לו בשמו לעלות לתורה? אם ייענה לקריאתן – הוא עלול להסתכן (כמקובל בפי העם), ואם יתחמק מהם – יתקצרו ימיו ושנותיו. נראה שבקהילות ישראל ברוסיה-ליטא לפני כמאה שנה היה מקובל פתרון זה: להענות לקריאתם של המתים, אלא שהנקרא ילך אחורנית למקום הקריאה וישוב משם באותו אופן. הרב גדליה סילברסטון, שבילה את נעוריו במזרח אירופה¹³⁹, הזכיר עצה זו:

זכרתי כד הוינא טליא, אמרו לי חברי בני הישיבה, שהם מפחדים לילך בלילה אצל בית הכנסת, שמא המתים יקראום לתורה, ואז מוכרח לילך דרך אחוריו ולברך ברכת התורה, ולילך אחר כך גם כן מאחוריו, שהמתים בכל לילה הם בבית הכנסת¹⁴⁰.

137 הרב צבי דוד גלאזער, חמדת צבי ושפתי צדיקים, ב, פרשת בחוקתי, ירושלים תשו, עמ' לג.

138 ברכות נה ע"א. השערה זו מסתייעת מהנמסר מפי אחד מצדיקי גליציה, ראה להלן, ליד הערה 152 ובה.

139 נולד בשנת תרלא בעיירה יאסינובקה הסמוכה לביאליסטוק (כיום בפולין). בשנת תרנא היגר לאנגליה ומשנת תרסא כיהן כרבה ראשי של בלפאסט (אירלנד הצפונית). בשנת תרסד היגר לארה"ב, שם היה רבה של איחוד הקהילות בוואשינגטון כעשרים שנה, עד לעלייתו לא"י בשנת תרצו. נפטר בירושלים בשנת תשר.

140 הרב גדליה סילברסטון, ספר תהלים עם פירוש קרבן תודה (תהלים כו ד), ניו-יורק תרצה, עמ' 41. בהמשך דבריו שם הוא סונט במנהיגי בית הכנסת האמריקאיים, שלא הצטיינו ביראת שמים יתירה, אשר היו ממונים על ה'עליות' לקריאה בתורה: "...שהרשעים הם 'מְתֵי שָׁא' וגם – ברוב – הם המנהיגים מבתי-כנסיות באמעריקא, והם גם כן נותנים צו לקרוא בתורה לעליות התורה, אבל לא בלילה, רק ביום, בפני כל עם ועדה – אין אנו מפחדים כלל בעדם."

איני יודע כיצד ההליכה אחורנית מועילה לסכנה זו. שמא קבלה היתה בידם שהילוך המתים הוא לאחור (ואולי כך היא הליכתם רק בשעה שיורדים לעולם הזה)¹⁴¹, ולכך עדיף לאדם המשתתף במניינם ובקריאתם בתורה ללכת כמותם, כדי שלא ירגישו שהוא מן החיים וזיקקהו. אם כנים דברינו, ניתן להבין את הפתרון האחר שנתן אחד מרבני ירושלים לפני למעלה ממאה שנה. כך תיאר אפרים כהן-רייס, יליד ירושלים ששהה בה כארבעה עשורים¹⁴²:

ומי זה הטיל ספק בהתכנסותם של המתים, לילה לילה, בבית הכנסת? ...ומעשה בר' שמריל השמש, שנקרא בפירושו, בשמו ובשם אביו, בחצות לילה, לתורה. ר' שמריל שמש היה רגיל לעבור בכל לילה על פתח בית הכנסת של ר' יהודה החסיד, בלכתו אל בית המדרש הישן לבשל קפה בשביל המאחרים שִׁקְתָּ על תלמודם. ומה נרעש לבבו בהגיע אל אוזונו: 'עמוד ר' שמריל ב"ר...'

אובד עצות למעשה, ובטוח כי לא יוציא את שנתו, מיהר אל ר' שמואל סלנט לשאלו כיצד עליו להתנהג ברגע זה ומה עליו לעשות למען הסר מעליו את רוע הגזרה. וזאת העצה היעוצה לו (יש אומרים, עצת ר' שמואל סלנט היתה, ויש אומרים עצת רב אחר, שישב אותה שעה בבית המדרש הישן): לעלות על הבימה ולקרוא בקול רם את הברכות, אך בלא שם ומלכות. וכן עשה. שבועות אחדים היה ר' שמריל מוטל אחר כך חולה במיטתו, אך רוע הגזרה עבר מעליו, והאריך ימים ושנים עלי אדמות¹⁴³.

גם הפתרון לברך על התורה בלא שם ומלכות הוא משום שלא להראות לפני המתים כאחד מן החיים, שהרי המתים אינם יכולים להוציא שם שמים מפייהם¹⁴⁴.

141 כמובן שהעובדה שהמת העולה כאוב מופיע כשרגליו למעלה וראשו למטה (ראה תנחומא [בובר], אמור, ד; מדרש שמואל, כד ד; מדרש אגדה, ויקרא כא א, ועוד), אינו שייך לעניינינו. לא רק המתים העולים כאוב מופיעים כשרגליהם למעלה וראשיהם למטה, אלא אפילו מתים 'חיים'. ראה פירוש ריב"א ('מנחת יהודה'), בראשית כד סד: "ותפול מעל הגמל", לפי שראתה יצחק שהיה בא מגן עדן, והיה בא כדרך שהמתים הולכים – רגליהם למעלה". כמובן שגם מכך לא ניתן להוכיח שהמתים הולכים לאחוריהם. וזה ברור.

142 נולד בירושלים בשנת תרכג. בשנת תרלד יצא לחו"ל וחי לסירוגין בגרמניה ונגליה. בשנת תרמז שב ארצה. בשנת תרעז יצא שוב לגרמניה ומשם (בשנת תרצט) לצרפת, בה נפטר בשנת תשג.

143 א' כהן-רייס, 'מזכרונות איש ירושלים', רשומות, ו (תרצ), עמ' 268. זכרונותיו חזרו ונדפסו בספרו: מזכרונות איש ירושלים, מהדורה שניה, ירושלים תשכז, עמ' 41-42. הסוגריים במקור.

144 דבר זה עולה מסיפורו של ר' אחימעץ ב"ר פלטיאל במגילת אחימעץ (נכתבה בשנת ד'תתיד) על אדם מת שהחיהו באמצעות שם המפורש, ושום אדם לא הבחין בכך עד שנתגלה בידו 'הרב' – הוא אבו אהרן, מקובל בבלי שעשה באותה תקופה בעיר ביניבניטו שבדרום איטליה, צפונית-מזרחית לנאפולי – מחמת מעשה שהיה: "ביום השבת עמד, בחור אחד נחמד [הוא אותו אדם מת], לעשות תפילה לפני שוכן מעלה, והתפילה הנעים בקול נעים, ובהגיע בברכו את יי המבורך, קולו בנועם אָךְ והשם לא הזכיר. והרב [אבו אהרן] הבין והכיר שהמתפלל מת היה, ולא המתים יהללו יה. מיד זעק ובקול גדול צעק: שב! אל תתהלל! שאינך ראוי להלל ולפני אֵל להתפלל..." (ב' קלאר [מהדירן], מגילת אחימעץ, ירושלים תשד, עמ' טו). בהמשך סיפר אותו בחור מת-חי לאבו אהרן את מעשה מיתתו והחיותו בכוח שם המפורש, ולבסוף הוציא אבו אהרן ממנו את שם המפורש והחזירו לעפרו (שם, עמ' טו-ז). הוה אומר, שאין המתים יכולים להזכיר

אין זה מן הנמנע שעצתו של אותו רב ירושלמי נבעה מטעם אחר; להמנע מלקרוא בתורה – אי אפשר, מחמת הסכנה, אך גם אסור להוציא שם שמים לבטלה (מלבד הסכנה שבדבר)! ומכאן הפתרון המוצע – לקרוא בתורה ולברך לפנייה ולאחריה בלא שם ומלכות. נקודת מפנה מצויה בסיפורו של הרב חיים שלמה פרידמן, מזקני חסידי בעלז (שעדיין הכיר את ר' יששכר דוב רוקח). את המקרה הבא, שאירע ככל הנראה בין השנים תרמ-תרפ, הוא מוסר לנו מפי נכדו של בעל המעשה עצמו:

שמעתי מהחסיד המפורסם ר' דוד געציל'ס ז"ל¹⁴⁵, שפעם אחת עבר זקנו ר' געציל באמצע הלילה על יד בית הכנסת בבעלז, ושמע פתאום שקוראים את שמו וגם שם אביו, כמו שקוראים לעלות לתורה. הוא נתמלא אימה ופחד, ורץ תיכף לחדר מרן זצ"ל¹⁴⁶ (אולי היה זאת אצל מרן מוהר"י זצ"ל¹⁴⁷), וסיפר למרן דבר זה. אמר לו מרן, שיכנס לבית הכנסת בעינים סגורות ויעלה להבימה ויברך בתורה תחילה וסוף, ויצא גם כן בעינים סגורות, ולא יסתכל בהחלט אנה ואנה, מפני הסכנה¹⁴⁸. הוא כן עשה, ועם כל זאת לא ניצול ממכשול. ביום ההוא, כשבקע עצים נקטף אצבע אחת, רחמנא ליצלן¹⁴⁹.

בעוד שלפי המתבאר עד עתה, הסכנה בהשתתפות בתפילת המתים וקריאתם בתורה היא משום שהמתים עלולים להזיקו כאשר יבחינו שהוא מן החיים, ממעשה זה עולה שאין כוונת המתים

שם שמים. אמנם, לשיטת חסידי אשכנז, רק את השם 'יה' אין המתים יכולים להוציא מפייהם, מחמת סיבה מיוחדת. ראה ספר חסידים, מ"מ, ס' תשכח: "לא יוכל המת להזכיר שם 'יה' שבו נברא העולם הזה והעולם הבא, ולפי שאינו בענין עולמות – לא יוכל להזכיר, וכתיב: 'לא המתים יהללו יה'..." וכך גם כותב ר' אלעזר מוורמייזא, פירושי סידור התפילה לרוקח, ב, מהדורת הרשלו, ירושלים תשנד, עמ' תריד: "לא המתים יהללו יה", לפי שהעולם הזה נברא בה' והעולם הבא ב', והמתים אינם בעולם הזה ולא באו לעולם הבא, על כן אינם מזכירים שם 'יה'; אבל אנחנו, שאנו בעולם הזה שנברא בה' נברך יה...". וכך בהגדה של פסח עם פירוש הרוקח, מהדורת הרשלו, ירושלים תשדמ, עמ' קמ. וראה עוד: ספר חסידים, שם, הגהות 'מקור חסד', ס"ק ו, למקורות נוספים. חשובים במיוחד דברי הרוקח המדברים בענין קריאת התורה של הצדיקים בגן עדן (לא בבית הכנסת בעולם הזה). ראה פירושי סידור התפילה לרוקח, א, עמ' קפו: "...דאמרינן: 'לא המתים יהללו יה', ואתו השם אינם מזכירין – אבל שמות אחרים מזכירין, כדאמרינן: שלש-עשרה ספרי תורות כתב משה, י"ב נתן בארון ואחת לקח גבריאל ושמר אותה תחת כסא הכבוד כדי שנשמתי של צדיקים יקראו בה, ושם של 'יה' אינם קורין, כי עולמין נבראו בו, דכתיב (ישעיה כו ד): 'כי ביה צור עולמין'". [אלא שעדיין יש להבין, כיצד הצדיקים קוראים בגן עדן את הפסוקים בהם מצוי שם 'יה', הם: "עֲזִי וְזַמְרַת יְהוָה לִי לִישׁוּעָה" (שמות טו ב); "וַיֹּאמֶר, כִּי יָד עַל יַם סוּף" (שם יז טז). רצ"ע].

145 ר' געציל, זקנו של ר' דוד, היה מזקני החשובי החסידים, ולפיכך נקרא נכדו על-שמו.

146 כוונתו לר' יששכר דוב רוקח (מהרי"ד), השלישי לבית בעלז.

147 הוא ר' יהושע רוקח (גליציה תקפה – תרנד), השני לשולשלת בעלז. הסוגריים במקור.

148 לא נאמר כאן שקרא בתורה בעיניים עצומות, שזו שאלה הלכתית ידועה, אלא שעלה וירד בעיניים עצומות.

149 י"צ פרידמן (עורך), בצילא דמהימנותא, ברוקלין [תשס?], עמ' קעה. לזה הפניי הרב אפרים בנימין שפירא.

להזיק כלל, אלא שהאדם עלול להנזק אם יביט בהם¹⁵⁰.

אחד מצדיקי גליציה נתן פתרון אחר לבעייה זו, סגולי יותר. בסביבות שנת תרלה התרוצצו השמועות בעיירותיה של גליציה המזרחית על זהותו בעל הסגולה, זה אומר כך וזה אומר כך ואין דבר מחוור, אבל לגופה של סגולה הסכימו הכל לגירסה אחת. כך מספר בן הדור ההוא:

אחרי התפילות היה השמש סוגר את השער הגדול, והמקדש מעט עובר לרשות המתים הבאים אליו בכל לילה ושוהים בתפילה עד אור הבוקר...

ביתו של הצדיק ר' איציקל¹⁵¹... היה סמוך למקדש מעט. פעם אחת עבר שם יהודי כשר אחד בחצי הלילה ושמע שקראוהו לעלות לתורה. נתבהל האיש ממשמע אוזניו ורץ בפחד לביתו של הרבי, שהיה כבר ער, וסח לו את כל המאורע. אמר לו הרבי: כיון שנקראת לעלות לתורה, אינך רשאי לסרב¹⁵², קח את המטה מידי ולך, ואל תירא כלום. לקח את מטה איש האלוקים בידו והלך ועלה לתורה, ונכנס בשלום ויצא בשלום. סיפור זה שמעתי מחברי בילדותי, והוא מסופר כמעט בכל הערים הקטנות בשינויים קטנים של השם והמקום ושם איש המופת שנתן מטהו; סדנא דארעא חד, וכל סיפור שהחזיקו בו, הוא קנין כללי בכל תפוצות ישראל¹⁵³.

החשש מפני העליה לתורה במניינם של המתים והפתרונות היצירתיים לבעייה זו הם בניגוד מוחלט להתנהגותו של ר' סענדר מרגליות, ששמע בלילה "שקוראים אותו לעלות לספר תורה, ונתעטף בטליתו והלך לבית הכנסת בלי שום פחד, ובירך ברכת התורה לפניה ולאחריה, וקרא"¹⁵⁴. גם אותו 'פרוש' מסלובודקה הלך לקריאתם של המתים ולא ידע אימה ובעתה¹⁵⁵.

150 כך גם ניתן להבין מן המעשה עם השמש הצולע שראה את הנשמות שהתאספו בבית הכנסת ולא הוציא את שנתו. ראה להלן, סוף פרק ט. לכך שהסתכלות על שדים ומזיקין (לא על נשמות המתים) עלולה להזיק ולהביא לידי סכנה, ראה פירוש רש"י, במדבר כב כג: "ותרא האתון", והוא לא ראה, שנתן הקב"ה רשות לבהמה לראות יותר מן האדם; שמתוך שיש בו דעת, תטרף דעתו כשיראה מזיקין". וכך במדרש אגדה, במדבר כב לא. והשווה ברכות ו ע"א: "אלמלי נתנה רשות לעין לראות, אין כל בריה יכולה לעמוד מפני המזיקין", ועיי"ש בסוף הענין.

151 הכוונה לר' יצחק אייזיק ב"ר יששכר דובער אייכנשטיין מזידטשוב (גליציה תקס"ה – תרל"ג), אחיו של ר' מאיר מפרמישלאן. כיהן ברבנות זידיטשוב וחיבר כמה ספרים. מהם: לקוטי מהר"א, לעמבערג תרנ"ו; לקוטי תורה והש"ס, לעמבערג-מונקאטש-סיגעט תרל"ז-תרנ"ב.

152 מכאן הוכחה ההשערה, שהחשש מלעבור סמוך לבית הכנסת בלילה שמא יקראוהו המתים לעלות לתורה נבע מחמת ההלכה הפסוקה שאסור לאדם לסרב לעלות לתורה. ראה לעיל, ליד הערה 138.

153 מ' וא"י ברוך, זכרונות אב ובנו, ירושלים תשכ"ו, עמ' 60. כותב הדברים הוא הרב מיכאל הכהן ברוך (גליציה תרכ"ג – א"י תש"ט) המספר על עיירת הולדתו קאלוש. כיון שנולד בשנת תרכ"ג ושמע את המעשה בילדותו, מסתבר שנתוודע לסיפור לא יאחר משנת תרלה.

154 ראה לעיל, פרק ו, ליד הערה 115.

155 ראה לעיל, בסוף פרק ז.

ט

האמונה בדבר התאספותם של הנשמות בבית הכנסת והחשש מן ההתקלות עמם, הביאה לנתינת טעם מעניין למנהג הקשת שמש הקהילה על דלתות בית הכנסת באשמורת הבוקר.

כבר נהגו מקדמת דנא בתפוצות ישראל באירופה¹⁵⁶ שבעלות השחר או סמוך לו היה צועד שמש הקהילה ברחוב היהודים ופטישו בידו, מקיש במקומות קבועים ומעורר את הקהל לעבודת הבורא. כך תיאר שמש קהילת וורמייזא את הסדר במקומו: "שחרית דופק השמש לבית הכנסת... וכך מנהג הדפיקה: בראשון דופק בביתו, בית השמש, תכף בצאתו. ובא לבית החיצון דבית הכנסת של נשים ודופק פעם שנית, ובא לבית הכנסת ואומר 'מה טובו'... ואחר כך יוצא והולך עד בית האב בית דין ודופק, ואחר כך עד שער התחתון לצד מזרחי של הרחוב ודופק, ופותח השער הגדול ופתח הקטן שבתוכו, והולך ובא עד שער העליון לצד מערבי של הרחוב, ודרך הילוכו דופק בבתיים ובמקומות המיוחדים לדפוק שם, הידועים לשמש" ¹⁵⁷.

בקהילה זו אמנם היה מקובל לדפוק רק ב"בית החיצון דבית הכנסת של נשים", אבל בקהילות אחרות נהגו לנקוש על דלתו של בית הכנסת גופו¹⁵⁸. בין כך ובין כך עולה התמיהה לשם מה הקיש השמש בדלתות בית הכנסת. דפיקותיו על בית האב"ד ועל בתים אחרים מובנת בתכלית, שתכליתן – להעיר ישנים ולהקיץ נרדמים; אך מיהו הישן בבית הכנסת הריק והחשוך, שעל השמש להקיצו?¹⁵⁹

כדורות האחרונים היה ברור שהשמש מרעיש בפטישו על דלתות בית הכנסת כדי שהמתים שהתכנסו בלילה להתפלל, ימהרו להסתלק ויפנו את בית הכנסת לצרכי החיים¹⁶⁰. כך היה

156 יתכן שנהגו כך עוד בתקופת אמוראי ארץ-ישראל, ויש מרבותינו הראשונים שכך הבינו מירושלמי, ביצה פ"ה ה"ב. ראה: ספר ראבי"ה, הלכות יום-טוב, ס' תשצה; מרדכי, ביצה, ס' תרצו.

157 ב"ש המבורגר ו' זימר (מהדירים), ר' יוזפא שמש, מנהגים ד"ק וורמייזא, א, ירושלים תשמח, עמ' ה-ו.

158 ראה רש"י יגור, דברי קהלת, פפא"מ תרכב, עמ' 12-13: "בימים הראשונים, כשהיו דרים כל היהודים שבעירנו ברחוב אחד שבו בתי הכנסיות, הנקרא 'רחוב היהודים', היה המנהג שבבוקר ובערב, בעת הליכה לבית הכנסת להתפלל, הלך השמש ברחוב היהודים ממטה למעלה עד לבית הכנסת, ודפק בפטיש של עץ בדלתי בתים הרבה: בבוקר – להעיר הישנים, ובערב – להזכיר השוכחים שהגיע הזמן. ואחר כך דפק בדלתי בית הכנסת הגדולים. אכן, בסוף המאה הששית, כשהתפוררו היהודים לדור בכל העיר, בטל המנהג הזה". וכך גם כותב ר' ישראל גומפיל, ספר מנהגים דקהילתינו יצ"ו (מנהגי ק"ק פיורדא), סעיף ד, פירט תקנו, דף ב ע"ב: "אין רשאים להתחיל לומר תהלים [שקודם תפילת שחרית] עד אחר הסיבוב של השמש הקורא לילך לבית הכנסת, ויכה במקבת של עץ שבידו על פתח בית הכנסת". עוד על דפיקות השמש שנועדו לכנס את הצבור לתפילת שחרית, ראה: ד' שפרבר, מנהגי ישראל, ו, ירושלים תשנח, עמ' א-ח; הניל, מנהגי ישראל, ז, ירושלים תשסג, עמ' יז-כא; ו"ל יגיד, 'הקשת השמש בבוקר', בתוך: ד' שפרבר, מנהגי ישראל, ז, ירושלים תשסג, עמ' יג-טו; הרב י' גולדהבר, מנהגי הקהילות, א, תפילה לימי חול, סעיף א-ב, ירושלים תשסה, עמ' עז-פג.

159 יתכן שהשמש הקיש על דלתות בית הכנסת כמעשה סמלי, להראות שמטרת הקשותיו על דלתות בתי התושבים היא כדי שיתאספו אל בית הכנסת. ושמא הקיש על דלתות בית הכנסת מחמת היותו מקום מרכזי ברחוב, כפי שדפק על 'שער התחתון' של הגטו היהודי בוורמייזא, למרות שלא היתה שם דירת אדם.

160 לא ברור אם זו הסיבה להנהגת השמש יקיש בפטישו בדלתות בית הכנסת, או שלאחר שהנהיגו כך

מוסכם על תושבי העיירה פוגרבישטשה (מחוז ברדיטשוב, אוקראינה), לפני כמאה שנה:

עד היום נזהרים יהודי פוהרבישצה מלעבור אצל בית הכנסת בלילה, מפני המתים המתפללים שם בכל לילה. עד היום מאמין עוד המון העם, שההרוגים הנקברים בחצר בית הכנסת קמים בכל לילה וליילה, מתפללים בצבור [ו]קוראים בתורה... עד היום אין השמש פותח בבוקר את דלת בית הכנסת עד שהוא דופק שלש דפיקות בדלת, ומבקש סליחה מאת המתים על שהוא מפריע את מנוחתם...¹⁶¹.

טעם מנהג זה רווח בכל קהילות מזרח-אירופה. כך תועד בשנת תרצז, לפני כשבעים שנה:

אמונה עממית עתיקה... לפיה עורכים המתים בבית הכנסת תפילה כשאין החיים נמצאים שם... עד היום הוא המנהג ששמש בית הכנסת דופק עם מפתח בית הכנסת טרם הכנסו, לאותות לנשמות לפנות מקום לחיים להכנס¹⁶².

מן העיירה קאלוש (גליציה המזרחית) אנו שומעים דברים דומים:

אחרי התפילות היה השמש סוגר את השער הגדול, והמקדש-מעט עובר לרשות המתים הבאים אליו בכל לילה ושוהים בתפילה עד אור הבוקר, עד שבא השמש ודופק דפיקה

מסיבה אחרת, ניתן טעם זה ברבות הימים. אגב, כשם ששמש הקהילה היה דופק בהאיר היום על דלתות בית הכנסת כדי לגרש ולהכריח את המתים, וכפי שיובא להלן, היה הממונה על בית הקברות דופק בלילות על הקברים כדי שיבואו ליטול את ידיהם... מנהג משונה זה נמסר מפי מאני דלוגאטש, בספרו 'דער עולם התוהו'ניק', זיטומיר 1875, עמ' 157 [לא ראיתי ספר זה בעצמי, ואני מצטטו (בתרגום לעברית) ממאמרו של י"ל זלוטניק, 'מאגדות השבת ומנהגיה', סיני, כו (תשי), עמ' פ]: "כל לילה, כמו שזון, חייב 'יהודי הקברים' (או: 'גוי הקברים') להעמיד מים למתים בכלי חרס אחד ולתלות מטפחת יד על וו, ולדפוק על הקברים, שילכו ליטול ידיהם..." [ביידיש (הסוגריים במקור): "אלע נאכט, אזוי ווי א זייגער, מוז דער קברות יוד (אדער, דער קברות גוי), זיי (די מתים) שטעלען וואסער אין איין ערדינער כלי, און אויף הענגענן א האנד טיכעל אוף א פלעקל, און אנקלאפן אין די קברים, זיי זאלן זיך געהן וואשען די הענד"]. 'מנהג' משונה זה, שיתכן שלא היה ולא נברא ('י"ל זלוטניק, שם, עמ' פ, כותב: "אינני יודע עד כמה אפשר לסמוך על מחבר זה"), התלגלג כנראה מאמונת ההמון, שהמתים זקוקים למים, הן לשתיה והן כדי לטשוף בהם את גופם, ומשום כך נהגו להניח כוס מים ומגבת או סדין על אדן חלון חדר שבו מצוי הגוסס. על אמונה זו והמנהגים שנוצרו מחמתה, ראה: י"ל זלוטניק, שם, עמ' עח-פא.

יתכן שגם 'מנהג' זה נוצר בעקבות אמונת הציבור ששמות המתים מתפללות בבית הכנסת בלילות. ומחמת כך היו זקוקים להעמיד לפניהם מים לנטילת ידיים, כפי שההלכה מחייבת ליטול ידיים קודם התפילה. והשווה במיוחד למסופר בבבא מציעא פה ע"ב: "אליהו הוה שכיח במתיבתא דרבי... אמר ליה [אליהו לרבי]: אדאוקימנא לאברהם ומשינא ידיה ומצלי, ומגנינא ליה. וכן ליצחק, וכן ליעקב". ומהר"ל (אשכנזי ככ – קפז) הביז שנטילת ידיהם היתה בגלל שגששו להתפלל. ראה: י"מ פלס, יחסי מהר"ל ותלמידיו והשפעתם על הפסיקה האשכנזית לאור מקורות חדשים, רמת-גן תשנט, עמ' 201.

161 ח"מ ליברמן-וויינר (לעיל, הערה 100), עמ' 394. וראה לעיל, שם, לתולדותיו של הכותב.

162 S. RAPPAPORT, 'SCHLÜSSEL UND SCHLOSS', ספר היובל לכבוד הרב ד"ר אהרן קאמינקא, וינה תרצז, חלק לויעזי, עמ' 67-68. במקורו נכתב המאמר בגרמנית, והפסיקה הובאה כאן בתרגום.

חזקה בשער החיצון הגדול, ואז ידעו שהגיעה שעתם לפנות את המקום הקדוש לחיים¹⁶³.

באותה תקופה התפשטה אמונה זו אפילו בירושלים:

ומי זה הטיל ספק בהתכנסותם של המתים, לילה לילה, בבית הכנסת? הן השמש היה דופק, בוקר בוקר, שלש דפיקות על דלתות הבית [=בית הכנסת]¹⁶⁴ למען יחווה המתים לשוב אל מנוחתם, כי הגיעה שעתם...¹⁶⁵.

בעיירה ליטאית לא הרחק מקובנה, לא הסתפק הממונה בדפיקותיו אלא פיזר את שלושת דפיקות בשלושה מקומות נפרדים, ואף היה קורא: "שובו רפאים למנוחתכם!" כל זאת מחשש "שמה פיגר אחד המתים המתפללים בלילות לעזוב את המקום". בעיירה זו היה התפקיד נתון בידי ר' הירש'לע, גבאי של הרבה 'חברות קדושות' (חברה רמב"ם, חברה משניות, וכדומה) ומנהלה הראשי של 'חברא קדישא'. את תפקידו תיאר אחד התושבים:

מתפקידיו של ר' הירש'לע... לבוא אל בית הכנסת ראשון לראשונים. טרם יפתח הדלת של הפרוזדור, הוא הפלוש, הוא דופק במפתח על השער החיצוני וקורא: "שובו רפאים למנוחתכם!" בפלוש עומד ארון המתים עמידת קבע¹⁶⁶, ור' הירש'לע דופק על הארון בשניה; ובשלישית – על דלתי בית הכנסת גופא, וחוזר ומגיד: "שובו רפאים למנוחתכם!" שמה פיגר אחד המתים המתפללים בלילות לעזוב את המקום¹⁶⁷.

163 מ' וא"י ברנך, זכרונות אב ובנו, ירושלים תשכו, עמ' 60. כותב הדברים הוא האב – הרב מיכאל כהן ברנך. כך היה מקובל גם בעיירה בעלז, אף היא בגליציה: "דבר זה היה מקובל בקרב תושבי עיר בעלזא, שהנשמות באות בלילה לבית הכנסת, אשר בסיבה זו הונהג, שבכל בוקר כשבא השמש לפתוח שערי בית הכנסת, היה מיקש מקודם על הדלת, כמו שמודיע להנשמות שמתכוננים האנשים להכנס לבית הכנסת" (בית הכנסת שבבעלזא, ירושלים תשסח, עמ' מז).

164 ראה: ר' שמואל אשכנזי, אגרתא דשמואל זעירא, בתוך מנהגי הקהילות, ב (לעיל סוף הע' 158), עמ' שט.
165 א' כהן-רייס, 'מזכרונות איש ירושלים', ו (תרצ), עמ' 268 [=הנ"ל, מזכרונות איש ירושלים, מהדורה שניה, ירושלים תשכו, עמ' 41].

166 כך היה נהוג בקהילות מזרח-אירופיות נוספות. על העיירה קורבים שבפולין מסופר (ראה בסמוך): "בית הכנסת... מזכיר תמיד את יום המיתה, באמצעות המיטה העומדת בפוליש... כשהתגנבתי לבית הכנסת דרך הפוליש. המיטה, ושאר דברים מסתוריים נוראים...". ושמה הנחת ארון המתים בפוליש נתגלגל ממנהג אשכנזי הקדום הנזכר בספר רבאבי"ה, ח"ג, מועד קטן, סי' תתיז: "ואנו רגילין לתקן הארון לכל המתים בחצר בית הכנסת, דהוה ליה כעושיין עם המת בחצר, שאין כאן חשד שיאמרו במלאכת אחרים הן עוסקים, שידוע שלמת מתקנין אותנו". על בית הכנסת אחר בו הוחזקו 'מכשייריהם של הקברנים' (ולא רק ארון המתים) בחדר הסמוך לו, ראה לעיל, הערה 89).

167 ד' לבני (וויסבורד), ירושלים דליטא, א, תל-אביב תרצ, עמ' קלא [על שלל תפקידיו של ר' הירש'לע דידן, ראה: שם, עמ' קכה; על מקום מגוריו, ראה: שם, עמ' קכה]. בשער הספר שנדפס בשנת תרצ נאמר, כי הוא מתאר את "וילנא לפני ארבעים שנה", מכאן שהמתואר מדבר על סביבות שנת תרנ – לפני כמאה ועשרים שנה. וראה לעיל, הערה 86.

לא זו אף זו. באחת מעיירותיה הקטנות של פולניה היה השמש מקיש בשלשלת ברזל (לא בפטיש) בפותחו את בית הכנסת לתפילת מנחה ומעריב, כדי להבריא את המתים מהמקום. זאת מאחר שתושבי העיירה לא התכנסו לתפילת שחרית בבית כנסת זה. הוי אומר, שתושבי עיירה זו האמינו שהמתים הבאים בלילה לבית הכנסת מתעכבים שם אפילו בשעות היום, עד בוא השמש. 'מנהג' עיירה זו הועלה על הכתב בידי אחד מילדיה:

בית הכנסת הגדול והישן הבנוי עץ, קודש הקודשים של קוריב (קאָריוו). ה'צעצוע הביתי', זורק פחד על דמונם של הילדים, הוא קשור עם מתים שבאים להתפלל באמצע הלילה ומחפשים שם את תיקונם. בית הכנסת עומד, לכאורה, באמצע העיירה, אבל בנפרד ממנה. ללא מזוזות, חפור עמוק בבית עולם, הוא מזכיר תמיד את יום המיתה, באמצעות המיטה העומדת בפוליש. בית הכנסת נעול כל השבוע, מלבד בימי הספירה¹⁶⁸, שהוא פתוח למנחה-מעריב בלבד. בטרם יכנס השמש הצולע לבית הכנסת, הוא חייב לדפוק שלש פעמים עם שרשרת הברזל הכבדה, מסתמא כדי לתת זמן למתים שהתמהמהו בבית הכנסת – שיעלמו וישבו למקום מנוחתם.

מספרים, שפעם, בזמנים הקדומים, כאשר שדים ומתים הרגישו עצמם בקוריב ממש כמו אצלם בבית, שכח השמש לדפוק קודם שנכנס לבית הכנסת. תמונה נוראה מקפיאת דם נגלתה לעיניו בהכנסו לבית הכנסת...¹⁶⁹ – השמש לא הוציא את שנתו.

עד היום אני זוכר את הפחד שבית הכנסת הפיל עלי, כשחזרתי מאוחר בלילה מבית המדרש, והייתי מוכרח לעבור לפני בית הכנסת. או בקיץ, בין מנחה ומעריב, כשהתגנבתי לבית הכנסת דרך הפוליש. המיטה ושאר דברים מסתוריים נוראים. כאשר נישקתי את מזוזות הפתח חסרי המזוזות... עבר לי רעד בעצמותי... עם המצבות ועשבי הקברים שהיו נראים דרך החלון...¹⁷⁰.

168 בימות החורף היה בית הכנסת נעול, כמו הרבה מבתי הכנסת במזרח אירופה, כיון שלא הותקנו בהם תנורים והקור היה גדול. כך מספר א"ב גוטלבו (אוקראינה תקעא – תרנט): "בבואי לצרניחוב... עיר שבית הכנסת אשר בה סגור ומסוגר כל ששת חודשי החורף ויפתח רק בימי האביב והקיץ" (א"ב גוטלבו, זכרונות ומסעות, א, מהדורת גולדברג, ירושלים תשל"ו, עמ' 128).

169 שלוש נקודות אלו נמצאות במקור; באות לציין שהרעיון לא הובע בשלמותו, ועל הקורא להשלימו במחשבתו, או שהדברים מקוטעים בשל התרגשותו של הכותב.

170 "העכט, 'דאס בית המדרש', בתוך: מ' גרוסמן (עורך), יזכור בוך קאריוו: ספר יזכור – מצבת-זכרון לעיירתנו קוריב, תל-אביב תשט"ו, עמ' 129-128. כך נאמר במקור: "די גרויסע אַלטע הילצערנע שול, דער קודש הקדשים פון קאָריוו, אַ געהיימנישפּולע, וואָרפט אָן אַ שרעק אויף דער פּאַנטאַזיע פּון די קינדער, איז פּאַרבונדן מיט מתים, וועלכע קומען אין מיטן נאַכט דאַווענען, און זוכן דאָרט זייער תקון. די שול שטייט, דאַכט זיך, אין מיטן פּון שטעטל, אָבער אָפּגעזונדערט פּון שטעטל. אָן-מזוּזותדיק, פּאַרגראָבן טיף אין בית עולם, דערמאַנט זי שטענדיק אין יום המיתה, מיט דער מיטה וואָס שטייט אין פּאָליש. זי איז געשלאָסן אַ גאַנצע וואָך, נאָר זומער אין ספּירה-צייט, אָפּן בלויז צו מנחה-מעריב. איידער דער לאָמער שמש גייט אַריין אין שול, מוז ער אָנקלאָפּן דריי מאָל מיט דער שווערער אייזערנע קייט, מסתמא כדי צו געבן צייט די מתים,

,

המסורת שנשמות הנפטרים מתאספות בלילה בבית הכנסת הביאה לפרש 'סגולה' משונה. בהלכות הרי"ף הובא הנאמר במסכת שמחות: "הגוסס הרי הוא כחי לכל דבר... אין מעצמין את עיניו. הנוגע בו ומזיזו – הרי הוא שופך דמים"¹⁷¹. על הלכה זו הוסיף ר' יהושע בועז (ספרד-איטליה, נפ' בשנת שטו): "והלכך אסור לזוז הגוסס ממקומו ולהניחו במקום אחר כדי שתצא נשמתו. והלכך אסור נמי לשום מפתחות בית הכנסת תחת מראשותיו של גוסס כדי שימות מהרה, כי גם זה ממהר יציאת נפשו"¹⁷².

הדברים הועתקו על ידי הרמ"א¹⁷³ ובספרי פוסקים רבים¹⁷⁴, אך אף אחד מהם לא ביאר מדוע הנחת מפתחות בית הכנסת תחת ראש הגוסס ממהרת את מיתתו. וגם דברי ר' מרדכי יפה, בעל הלבושים (רצ – שעב), המעתיק לשון מורו הרמ"א: "אסור לשום מפתחות של בית הכנסת תחת ראשו, מפני שאומרים שיש להם סגולה זו שיפרד מהרה", אינם מסייעים להבנה מה יש בהם במפתחות בית הכנסת שהם ממהרים המיתה. אולם בדורות מאוחרים נקשרה 'סגולה' זו עם המסורת הרווחת שנשמות הנפטרים באות להתפלל בבית הכנסת. כך כותב אחד החכמים בשנת תרצו, לפני כשבעים שנה:

במקרה של יסורים ממושכים [בחולה סופני], התפשט המנהג אצל יהודי המזרח [=מזרח אירופה], לשם קיצור מלחמת המוות, להשחיל בעדינות מפתח בית הכנסת מתחת לכרית החולה מבלי להזיז הגוסס אפילו במקצת. כל יוזמה אנושית-מכנית לשם קיצור חיי האדם ואפילו בנשימתו האחרונה, נחשבת על פי ההשקפה היהודית כרצח, הגם שר' משה איסרליש בפסקיו אסר נוהג זה, רבים נהגו מנהג זה בפועל. מנהג זה לכאורה מקושר עם אמונה עממית עתיקה יותר, לפיה עורכים המתים בבית

וועלכע האָבן זיך אין שול פֿאַרזאַמלט – זיי זאָלן פֿאַרשווונדן, אומצוקערן זיך צו זייער רוב. מען דערציילט אַז אַמאָל, אין די אַלטע צייטן, ווען שדים און מתים האָבן זיך געפילט אין קאָריוו ממש ווי ביי זיך אינדערהיים, האָט דער שמש פֿאַרגעסן אָנצוקלאָפֿן איידער ער איז אַריינגעגאַנגען אין שול. אַ פּלוט-פֿאַרגליווערנדיק, שרעקלעך בילד האָט זיך פֿאַר זיינע אויגן אַנטפלעקט ביים אַריינקומען אין שול... דער שמש האָט נישט מוציא שנתו געווען. נאָך ביז היינט געדענק איך דעם פּחד וואָס די שול האָט אויף מיר אָנגעוואָרפֿן, ווען איך בין שפּעט ביינאַכט אַהיימגעגאַנגען פֿון בית המדרש, און געמוזט דורכגיין פֿאַר דער שול. אָדער זומער צווישן מנחה ומעריב ווען איך האָב זיך אַריינגעשלייכט אין שול דורך דעם פּאָליש; די מיטה און אַנדערע שרעקלעכע געהיימישפּולע זאַכן. ווען איך האָב געקושט די אָנמוזותדיקע ביישטידלעך... אַ ציטער פּלעגט ממש אָדורך די ביינער... מיט די מצבות און קברים-גראָז וועלכע האָבן זיך געזעען דורכן פענצטער...".

- 171 מסכת שמחות, מהדורת היגער, פ"א הלכות א-ד. רי"ף, מועד קטן, סי' אלף רלו, דפוס ווילנא, דף טז ע"ב.
 172 הגהות שלטי הגבורים על הרי"ף שם, ס"ק ד. והובאו דבריו בהגהות על המרדכי, מועד קטן, סי' תתקי.
 173 דרכי משה, יו"ד, סי' שלט, אות א; שלחן ערוך, יו"ד, סי' שלט, סעיף א, בהגה.
 174 כגון: ר' שלמה גאנצפריד (סלובאקיה תקסב – תרמו), קיצור שלחן ערוך, סי' קצד, סעיף א; ר' יחיאל מיכל אפשטיין (ליטא תקפס – תרסח), ערוך השולחן, יו"ד, סי' שלט, סעיף ג.

הכנסת תפילה כשאין החיים נמצאים שם. מפתח בית הכנסת אמור להציע לנפש, לשחרר הגוף מיסוריו ולהצטרף לנשמות העורכות תפילתן בבית הכנסת¹⁷⁵.

יא

לעומת רוב המקורות שהובאו עד כה, המסכימים שבכל לילה שוהים המתים בבית הכנסת לבדם (ולכל היותר מצרפים אליהם אחד מן החיים לקריאה בתורה), יש שיטה הגורסת שרק בימים הנוראים – בראש השנה ויום הכיפורים – באות נשמות הצדיקים להתפלל יחד עם החיים בבתי הכנסת¹⁷⁶. ראשית אביא את דברי הסופר הגדול, ר' משה סופר, בעל 'חתם סופר' (פפד"מ תקכג – פרשבורג תר), בדרשתו לפרשת 'נצבים' משנת תקצג:

"אשר יִשְׁנֹוּ פה עמנו – עומד היום לפני ה' אלקינו, ואת אשר איננו פה – עמנו היום" (דברים כט יד)... והפלא השני, "את אשר איננו פה", הם הנשמות העתידים להוולד, והמה רוחות קדושות [ש]אין להם חלק ואחיזה בגשמיות, המה עמנו היום, מצורפים עמנו הגשמיים, על דרך שקבלנו, שבראש השנה ויום הכפורים הנשמות הקדושות שכבר מתו ונשמות האבות מצטרפים עמנו בבית הכנסת בתפילותינו...¹⁷⁷.

לאחר ארבע שנים, בשנת תקצז, ביאר רמ"ס מדוע מצטרפות "הנשמות הקדושות" לתפילותינו:

כל נשמה ניצוץ משורש נשמה עד סוף, והכל תלוי זה בזה, ואם אותו השורש פרה – בנשמתו מושרש זה השורש וממנו פרה בחשכת נשמתו פגם רוש ולענה... גליון הנשמות פתוחה ומתוחה, כל אחד ואחד שורשו עם אבות אבותיו, עד למעלה למעלה. כגון פלוני נמצא בנשמתו פגם, כך דנים: יצא לו זה מפגם נשמת אבי אבי ונמשך לו זה, ודנין כולם בדין... ולפי זה, בראש השנה ויום הכפורים אנו עומדים להתפלל מקיר הפנימי עם כל הנשמות מצורף עמנו בתפילה, כי נידונים עמנו בפעם אחת, כנאמר למעלה...¹⁷⁸.

175 S. RAPPAPORT, 'SCHLÜSSEL UND SCHLOSS', ספר היובל לכבוד הרב ד"ר אהרן קאמינקא, וינה תרצז, חלק לוועזי, עמ' 67-68. במקורם נכתבו הדברים בגרמנית והובאו כאן בתרגום. ההוספות שבסוגריים מרובעות הן ממני. טעם אחר למנהג זה ניתן בקהילות כורדיסטאן. הם היו נועלים את דלתות בית הכנסת ואת המפתחות הניחו תחת ראש הגוסס, בסוכרם ש"אז תעשה הנשמה מאמץ גדול לצאת, כי הקהל מחכה למפתח". ראה: א' בראואר, יהודי קורדיסטאן, עמ' 158; ר' קשאני, 'ילקוט מנהגי פטירה', שבט ועם, ז (תשלג), עמ' 425.

176 בדומה לשיטת ר' יהודה החסיד בספר גימטריאות, ראה לעיל, פרק ד. אלא שהוא לא מסיים להם רק את הימים הנוראים, אלא את כל המועדים בנוסף לשבתות ולראשי חודשים! ראה שם.

177 חתם סופר – דרשות, ב, דרוש לפרשת נצבים תקצג, מהדורת רי"נ שטערן, קלוז' תרפט, דף שני ע"ג, ד"ה אשר ישנו (וראה לעיל, פרק א, הערה 8, שלכאורה ר' משה סופר אינו מסכים לדבריו כאן, וצ"ע).

178 שם (ראה הערה קודמת), דרוש ז"ך אלול (פרשת נצבים תקצז), דף שסז ע"ג.

כלומר, משום שנשמות המתים נידונות על חטאי צאצאיהם החיים (בגלל שחטאי החיים נגרמו בעקבות פגם כלשהו בנשמת אחד מאבותיהם המתים), באות הנשמות להתפלל בבית הכנסת כדי להסיר מעליהן את רוע הגזירה!¹⁷⁹

כאן המקום להשוות לכך את סיפורו של ר' משולם מוולטרה, שעלה מאיטליה לירושלים בשנת רמא ועבר בדרכו באלכסנדריה שבמצרים. הוא מספר מפי בעלי המעשה כיצד נתמנו להיות שמשי בית הכנסת שבנייתו יוחסה לאליהו הנביא, אחד משני בתי הכנסת שבעיר:

ויש להם שתי כנסיות, האחד גדול והאחד קטן, והקטן מעידים חבל היהודים כי בנה אותו אליהו הנביא ז"ל. ויש בתוכו היכל עם כסא ונר דלוק תמיד בתוכו, אשר שם היה מתפלל אליהו הנביא ז"ל. ויש לבית הכנסת ההוא שני שמשים – שם האחד ר' יוסף ב"ר ברוך, ושם השני ר' חליפא – אשר נעשו מעצמם שמשים בבית הכנסת הנזכר, בהיות כי אמרו וסיפרו לי בפיהם, כי בשנת רט"ו, בליל צום כפור, נשאר לישיב בבית הכנסת הנזכר, הם עם שנים אחרים, ויהי בחצי הלילה ראו כולם דמות אדם זקן חשוב יושב על כסא, והסכימו ללכת לפניו בהכנעה ובהשתחויה ולשאול אליו איזה דבר, וכאשר נגשו אליו ובהתקרבתם לו, נשאו עיניהם ולא ראוהו ואיננו, כי לקחו אלקים. וספרו לי כמה נפלאות נראו בבית הכנסת ההוא...¹⁸⁰

כאן לא נאמר ש"נשמות האבות מצטרפים עמנו בבית הכנסת בתפילותינו" בראש השנה ויום הכיפורים, אלא שאליהו הנביא ביקר בליל יום הכיפורים בבית הכנסת שבנה, אך לא התפלל בו.¹⁸¹ אבל כמה מחכמי הדורות האחרונים הביאו כדברי ר' משה סופר, בסגנונות שונים.¹⁸² ר'

179 העניין שגם נשמות המתים נידונות בראש השנה ויום הכיפורים נזכר כבר בספר חסידים, מ"ו, ס"י תקא, עמ' 143: "...אבל בראש השנה ויום הכיפורים, שדן על כל העולם כולו, ואף על המלאכים שדנו כל העולם כולו כל השנה, ועל הנשמות, ועל השדים". וכך גם כותב ר' אלעזר מוורמייזא הרוקח, ספר השם, בתוך ספרי הר"א מגרמייזא בעל הרוקח, א, הוצאת מכון סודי רזיא, ירושלים תשסד, עמ' רד סוט"ב: "בארבעה פרקים העולם נידון, דן על המלאכים, ועל הנשמות, על השדים...". ואחד מארבעה פרקים אלו הוא ראש השנה. וכך גם אצל ר' יעקב ב"ר חננאל סקילי (תלמיד הרשב"א; סידציליה-ספרד-ורוניה, נפ' בשנת ק), תורת המנחה, ב, דרשה עד, צפת תשנא, עמ' 667: "משום כך תקנו להרבות בתפילה וברכתנו... בזה הזמן, שכל הנשמות עוברין לפני מי שאמר והיה העולם, כדתנן: ובראש השנה כל באי עולם עוברים לפניו כבני מרון. והיינו דקרינן בהני יומא 'אתם נצבים היום כולכם לפני ה' אלקים', לומר, שכל הנשמות נצבות לפניו להיות נידונין". וכך גם משמע מספר קושיות, מהדורת, אות קצח, עמ' קנט, והערה 209. והשווה: ספר חסידים, מ"מ, ס"י שסט [=ספר השם, עמ' עט טו"ב]; ר' יהודה החסיד, אמרות טהורות חיצוניות ופנימיות, מהדורת, ירושלים תשסו, אות עח, עמ' רכ-רכג, הערה 222; להלן, ליד הערה 193 ובה. אולם מקורות אלו אינם מזכירים את הסיבה שהנשמות נידונות באותם הימים, ודברי בעל 'חתם סופר' משלימים את דבריהם, למרות שלא מתקבל על הדעת שחסידי אשכנז יסכימו לטעם קבלי זה שהוא רחוק מעולמם המחשבת. ואכמ"ל.

180 א' יערי, מסעות ארץ ישראל, ירושלים תשנ"ו, עמ' 122. מסע ר' משולם מוולטרה נדפס לראשונה, בשיבושים, בידי א"מ לונץ, ירושלים, א, וינה תרמב, עמ' 219-166 (הקטע שלפנינו הוא בעמ' 177).

181 כך משמע מרהיטת המעשה. ידועים גם סיפורים שונים על אליהו הנביא או על אחד מהצדיקים האחרים שבא להשלים מניין בתפילות יום הכיפורים, כמו המעשה המובא אצל ז' וילנאי, אגרות ארץ-ישראל, ס' 13,

חנוך העניך טייטלבוים מסאסוב קרא בתוך דרשת 'כל נדרי' של שנת תרפז:

בעוונותינו הרבים היה לנו כמה יום הכיפורים בשנה הזאת, ועתה המה בגנזי מרומים, וקבלה מספרים הקדושים שהנשמות באים לבית הכנסת. על כן, למען השם, נראה להתאמץ בתפילה, שלא נבוש ולא נכלם מאבותינו¹⁸³.

לכאורה אין לנשמות המתים חלק ונחלה בעולם הזה שהוא עולמם של החיים. לכך יש להבין מה עושות נשמות הצדיקים בעולם הזה? כיצד מתפללות יחד עם החיים בימים הנוראים? קושיה זו בא ר' יקותיאל יהודה הלברשטאם מצאנז-קלוזינבורג (גליציה תרסד – א"י תשנה) ליישב:

ויום הכפורים... התענית היא בחינת מסירות נפש להשם יתברך, ועל כן לובשים אז את ה'קיטל' שהוא בגד מתים, להראות בזה שמוכנים אנחנו למות ולמסור נפשינו על כבוד שמו יתברך¹⁸⁴... ולכן איתא, שהמתים באים מעולם העליון להתפלל אתנו, מכיוון שביום הכפורים, על ידי המסירות נפש כולנו כמתים נחשבים¹⁸⁵.

מפני שביום הכיפורים מוסרים החיים נפשם ונחשבים כמתים, לכך ניתנת האפשרות למתים להתפלל עמם, שבשעה זו הם כמותם ועולם החיים – עולמם¹⁸⁶. ומשום שנשמות הצדיקים באות להתפלל יחד עם החיים בימים הנוראים, מובן טעם המנהג להדליק 'נר חיים' בערב יום

לונדון תרפט, עמ' 17-18: "בית כנסת אחד [בירושלים העתיקה] נקרא על שם אליהו הנביא משום מעשה שקרה בו. לפני דורות רבים היה הישוב היהודי בירושלים מצער מאד, רק תשעה גברים ולא יותר. פעם בערב יום הכפורים התאספו היהודים לתפילה ולא יכלו להתפלל כי חסר היה להם אחד למנין. כאשר העריב היום הופיע בבית הכנסת זקן אחד... וישמחו היהודים לקראתו וישיבוהו בכבוד על כסא ויתחילו את תפילתם. כאשר גמרו את תפילתם, קמו היהודים להזמין את אורחם היקר, אולם רק דרכו את צעדם הראשון מפתח בית הכנסת – נעלם האורח הזה. אז הבינו שאורח זה היה אליהו הנביא אשר בא להשלים את מניינם. ומאז קראו לבית הכנסת זה על שמו". מעשה דומה מאוד הביא ר' נפתלי הירץ בכרך, עמק המלך, אמשטרדם תח, דף יד ע"א.

182 יש להדגיש שינוי חשוב. בעוד שלדעת ר' משה סופר באות הנשמות להתפלל יחד עם החיים בראש השנה ויום כפור, מזכירים רוב המקורות דלהלן את יוה"כ בלבד ויש שהזכירו רק את זמן אמירת 'כל נדרי'!

183 הרב יואל טייטלבוים (מהדיר), עיר חנוך, ב, "דרשה לכל נדרי תרפ"ז", ירושלים תשמב, עמ' שמ טו"א.

184 רעיון זה נזכר במקורות קדומים יותר. ראה, לדוגמה, ר' מרדכי ב"ר שמואל מווייעלקאטש, שער המלך, שער ו (שייך ליום הכפורים), פרק א, הוראדנא תקעו, דף נ ע"ג, ד"ה והשני: "שהוא לובש ה'קיטל' והטלית שהם בגדי מתים, לרמוז, שהוא מוסר נפשו ורוחו ונשמתו על קדושתו יתברך ביום הנורא הזה...".

185 שפע חיים, יוניאן-סיטי תשמ, עמ' קסד טו"ב. כל הנדפס בספר זה הם מדרשותיו שנשא ב"רח האיתנים' בשנת תשמ, כנאמר בשער הספר.

186 הדברים אמורים רק לגבי יום הכיפורים, אמנם עדיין צריך בירור כיצד נשמות המתים באות להתפלל בראש השנה שאין מתענים ביום זה ואין בו מסירות נפש שתחשיב אותנו כמתים. ושמא אכן סובר רי"י הלברשטאם, שהנשמות משתתפות בתפילת החיים רק ביום הכיפורים ולא גם בראש השנה. ועיי' לעיל, הערה 182.

הכיפורים בבית הכנסת דוקא¹⁸⁷. כך כתב ר' יצחק ווייס מווערבוי (סלובקיה תרלג – תשב):

ישנם ארבע טעמים להדלקת הנרות ביום הכפורים בבתי כנסיות ובתי מדרשות. הנרות האלו מדליקים עבור נשמות המתים, ומקום הדלקתם הוא בבתי כנסיות... וטעם הדבר... שהמתים באים להתפלל ביום הקדוש לבית הכנסת ובית המדרש, ממילא מסוגל שיראו שם הנרות שהדליקו בעדם¹⁸⁸, ועל ידי זה ימליצו טוב בעדינו¹⁸⁹.

אך לא תמיד ראו החיים בעין יפה את הופעת הנשמות בבית הכנסת כליל יום הכיפורים. פעמים גרמה התכנסותן של הנשמות לצפיפות יתר בבית הכנסת¹⁹⁰, ולכך נקטו בפעולה לא שיגרתית, להברחתן, דבר שגרם לביטול המנהג העתיק של לבישת הקיטל. כך מספר הרב צבי שפירא, מזקני חסידי בעלז, את שהתרחש בימי ר' יהושע רוקח מבעלזא (גליציה תקפה – תרנד):

וארשום למשמרת מה שסיפר הרה"ח ר' ראובן גרוס הי"ו, ששמע מפי הרה"ח הישיש ר' צבי שפירא ז"ל... שעמד פעם כליל יום הקדוש מאחורי כסאו של כ"ק מרן אדמו"ר מהר"י זי"ע, ובימים ההם עדיין היו לבושים כל החסידים בימים הנוראים 'קיטלעך'. לפתע נהיה דוחק גדול מאוד בבית הכנסת ונהיה צפוף מאוד, הרבה יותר מהרגיל, ונראו דמויות אנשים זרים לא מוכרים. לפתע הסתובב מרן זי"ע אל הקהל, והורה לכולם לפשוט את הקיטלעך. אחרי שכולם פשטו אותם, שוב נעשה מרווח בבית

187 על מנהג זה, ראה: ר' יהודה חסיד, אמרות טהורות חיצוניות ופנימיות, מהדורת, ירושלים תשסו, אות ב, עמ' ז, ובכל הנסמן שם בהערה 38.

188 והשווה עוד להלן, פרק יב, מס' 2, ובמיוחד ליד הערה 201.

189 שו"ת שיה יצחק, סי' רצט.

190 השווה ברכות ו ע"א (המוסגר מפירוש רש"י ומן הענין): "האי דוחקא דהוי בכלה [שפעמים שבני אדם יושבים רווחים ביום השבת שבאין לשמוע דרשה, ודומה להם כיושבים דחוקים] – מנייהו [מן השדים] הוי". אמנם אפשר לומר שאין להביא ראיה מן השדים, שהם יותר גשמיים מן הנשמות. וצ"ע.

על הדוחק והצפיפות כליל יום הכיפורים הנגרם מהשתתפות הנשמות בתפילה, דיבר גם הרב משה אביגדור עמיאל (ליטא תרמב – תל-אביב תשה), דרשות אל עמי, א, דרשה כח, ווארשא תרפג, עמ' 169: "אתם נצבים היום כולכם לפני ה' אלהיכם, והנכם מביטים ברגש קודש על הנרות הרבים הממלאים את כל בית הכנסת מעבר לעבר, המאירים הפעם באיזה חן מיוחד – נרות נשמה הם. והננו מרגישים, שהתאחדנו... גם עם כל הנשמות מדור דור, שעמדו גם כן בערב הזה בבית הכנסת ובבית המדרש. נרות נשמה הם, ולרגע ידמה לנו כי גם עכשיו התאספו הנשמות דאזלין ערטילאין אלה בבית הכנסת הזה, והנן מתפללות יחד איתנו בסוד שיה שרפי קודש, ולא לחינם מורגש בבית הכנסת כעת 'דוחקא דצבורא' הרבה יותר מכפי מספר הצבור, כי הנשמות הן העוזרות בה'דוחקא' הזו...".

אמנם ר' פנחס מקוריין נתן טעם אחר לצפיפות הגדולה הקיימת בבית הכנסת כליל יום הכיפורים. ראה א"א פונקל וי"ש פונקל (מהדירים), אמרי פנחס השלם, א, ענין יום הכפורים, אות תקלט, בני-ברק תשסז, עמ' קפו טו"ב: "כליל יום כפור, ביכל נדרי", צר מאוד בבית הכנסת, מחמת שאין אני והוא יכולים לדור במקום אחד (עי' סוטה ה ע"א), ובבוקר, כשמוחלים עוונותיהם, עומדים רווחים". והשווה שם, שער עולם ומלואו, אות צג, עמ' תעט טו"א: "כשהרשע בבית הכנסת נעשה דוחק גדול בבית הכנסת, והוא מחמת שאין אני והוא יכולים לדור במקום אחד".

הכנסת כמו שהיה בתחילת התפילה.

בגמר התפילה אמר מרן ז"ע: שעת תפילת 'כל נדרי' הוא זמן התאספות הנשמות מגן עדן, והם באו גם כן עם 'קטלעך'. לכן בקשתי שכולם יפשוטו את ה'קטלעך', והיות והמתים אינם יכולים לפשוט את ה'קטלעך', לכן הם היו מוכרחים לצאת מבית הכנסת. ומאז נהגו בבעלזא לא ללבוש 'קטלעך' בימים הנוראים¹⁹¹.

191 הרב ישי יעקובוביץ, סימן טוב, ערך 'פסח', ירושלים תשסא, עמ' רכב-רכג [מעשה זה הובא בנוסח אחר בספר בית הכנסת שבבעלזא, ירושלים תשסח, עמ' מנ-נ. ראה שם]. יתכן שהמתים 'אינם יכולים לפשוט את הקטלעך' משום שאין להם כל מלבוש אחר מלבדו.

מסורת חסידית אחרת מספרת מעשה דומה מעט השונה בפרטים מהותיים, עד שכמעט אין לו שייכות לנושא ביאת הנשמות לבית הכנסת בימים הנוראים כדי להתפלל. ראה י"י קלפהולץ, אדמו"רי בעלזא, א, תל-אביב תשלב, עמ' שנב-שנג: "בערב יום הכפורים... כשנכנסו לבית הכנסת, אמר מרן להתפלל בלי הקיטל במוצאי יום כפור סיפר מרן, שבראש השנה, כשאמר בתפילת מוסף ברכת 'מחיה המתים', חשבו המתים שהגיע זמן תחיית המתים ובאו לבית הכנסת. כשראו בבית הכנסת אנשים לבושים כמותם, חשבו המתים שאלו המתפללים הם מתים שקמו עכשיו לתחיה. אבל כאשר הסירו מעליהם את הטליתות והקיטלין, ראו המתים שטעו, עזבו את בית הכנסת וחזרו למנוחתם". ממעשה זה המסופר על ר' שר שלום רוקח, הראשון לבית בעלזא, אביו של ר' יהושע, לא ניתן להבין שנשמות הנפטרים רגילים לבוא לבתי הכנסת ביום הכיפורים, כי כאן היתה סיבה מיוחדת, שחשבו "שהגיע זמן תחיית המתים" [למקרה אחר בו הגיעו המתים לבית הכנסת מפני שסברו שהגיעה עת הגאולה, ראה להלן, פרק יב, סעיף 7].

מעניין שמעשה זה המסופר על מהר"י מבעלזא נמסר במקום אחר על ר' משה קיטובר אחיו של ר' גרשון קיטובר, אבל במעשה זה מחליפות הטליתות את הקטלעך, וגם לא פורש בו שהוא אירע ביום הכיפורים. ראה ש' אנ-סקי, חורבן היהודים בפולין גליציה ובוקובינה, ג, תרגום: ש"ל ציטרון, תל-אביב תרצו, עמ' 414 [שם הספר במקורו האידישי: 'דער יודישער חורבן פון פוילען גאליציע און בוקאווינא', וידוע גם בשמו המקוצר 'חורבן גליציע']: "בשדה-הקברות הסניאטיני מראים את קברו של ר' משה קיטוור, אחיו של רבי גרשון קיטוור. לפי צוואתו, מקברים את המתים בסניאטיין בלי טליתות. מראה לדבר עובדה זו: פעם אחת היה בבית הכנסת דוחק גדול, ואז צויה למתפללים להסיר מעליהם את טליתותיהם, ומאז התחילו מקברים את הנפטרים בלי טליתות". לדבריו, סיפור זה ארע בעיירה סניאטיין שבגליציה, כיום אוקראינה.

נוסח שלישי של מעשה זה נמסר בשם מהר"ל דיסקין (הורודנה תקעז – ירושלים תרנח). וכך מסרו כותבי תורתו: "הנה ידוע מגזירת פניאי [ספרד], ואז היו הרבה אנוסים... פעם אחד, בליל יום הכפורים, פתאום נעשה בבית הכנסת דוחק גדול עד למאוד. ומנהגם היה להתפלל בטליתים מעוטפים על הפנים. ותכף ומיד אחרי 'שמונה עשרה', תפילה בלחש, הכריז הרב הגדול אשר היה שם, שישליכו טליתם מעל פניהם, וממילא ברחו הרבה מהם. ואמר להם הרב, שהמתים באו גם כן לבית הכנסת. וביאר אדמו"ר זצ"ל [מהר"ל דיסקין] המעשה הנאמר למעלה: היינו, דבימים האלו היו אז הרבה אנוסים רחמנא ליצלן, וכל השנה היו יראים מלבווא לבית הכנסת, שלא יכירו אותם שהם ישראלים. אך בליל יום הכפורים באו בלילה מעוטפים בטליתים, ולא יכירו אותם. והיו אז בין הגדולים דעות הרבה, יש מהם סברו שלא יבואו, ויש מהם שסברו שיבואו, כיון דבעת הנ"ל הוא מהרהר בתשובה. על כן, במעשה הנאמר למעלה שנעשה דוחק גדול בבית המדרש, היה ירא הרב שמא ישליך אחד הטלית וירגישו שהם יהודים ותהיה סכנה גדולה, על כן אמר בקול רם, שישליכו כל אחד טליתו מעל פניהם, וממילא יצטרכו גם האנוסים לעשות כך, וממילא יברחו, והבינו וברחו. אבל הרב הנ"ל היה רוצה שלא ירגישו [שהוא בגלל האנוסים], על כן אמר להם שמתים באו, כנאמר למעלה" (חידושי מהר"ל דיסקין על התורה, ג, פרשת אחרי מות, ירושלים תשל"ה, עמ' מ טו"ב – מא טו"א). אם יש בסיס עובדתי למעשה זה, בהכרח שהדבר אירע בספרד בין השנים רמא-רנב (קודם שנת רמא לא היה חשש לאנוסים להתפלל עם אחיהם היהודים בבית הכנסת, שאז נוסדה האינקוויזיציה, ולאחר שנת רנב

עד עתה למדנו שנשמות הצדיקים והאבות באות לבית הכנסת בליל יום הכיפורים (או גם בראש השנה) להשתתף בתפילות, אבל לדעת ר' יקותיאל יהודה טייטלבוים מסיגעט (תקסח – תרמג), בעל 'ייטב לב', דוקא הנשמות הערטילאיות הנבראות מהשחתת זרע, הן הבאות בימי התשובה בחודש תשרי לבית הכנסת כדי לקבל את תיקונם. כלשונו:

קבלה בידנו, שאותן הנשמות דאזלין ערטלאין, כולם באים לבית הכנסת בהתאסף יחד שבטי ישרון בימים האלו לשוב בתשובה, למען ימצאו חנינה בעלותן להקדושה בככי ובתחנונים... ועתה אחי, שימו נא לבבכם לכל הדברים האלה, וכל אחד ואחד פשו מעשיכם ומחשבותיכם... ויתחרט על העבר ויבקש תפילה ותחנונים למחול לו, להציל העשוקים מיד עושיהם ולהשיבם למקומם הראשון, אל הקדושה¹⁹².

דברים דומים כתב ר' חיים אלעזר שפירא (תרלב – תרצז), בעל שו"ת מנחת אלעזר ממונקאטש:

מקובל מאבותינו הקדושים זי"ע ומבואר גם בספרי הצדיקים זי"ע, כי בליל 'כל נדרי' באים הנשמות לבית הכנסת או לבית המדרש לתקן נפשותם או לסייע לתפילותינו. והנה מקורו במדרש... דגם המתים צריכים כפרה¹⁹³. ולכן נקרא 'יום הכיפורים', לשון רבים – לחיים ולמתים. והיינו, בעל כרחך, לצדיקים אשר הפצם ביראת אלוקים ובמצוותיו, דלרשע אין מועיל... על כן באים נשמות הצדיקים איתנו כעת, בכניסת יום הכיפורים, להמליץ בעדנו לטובה ולעורר אותנו לתשובה. וזהו שכתוב (ויקרא טז ל): "כי ביום הזה יכפר עליכם", על ידי הצדיקים שבאים כעת איתנו להתפלל...¹⁹⁴.

מן הפיסקה הראשונה היה נראה שרחה"א שפירא קיבל את שתי השיטות גם יחד. הנשמות הערטלאיות באות לתקן נפשות, ונשמות הצדיקים מתכנסות למקום תפילת החיים להביא סיוע לתפילותינו. אולם מהמשך דבריו משמע, שהנשמות הבאות לקבל תיקונן אינן הנשמות "דאזלין ערטלאין", אלא נשמות צדיקים שיש בהן פגם קטן.

גורשו כל יהודי ספרד מארצם). אמנם הפרשנות שנתן מהרי"ל דיסקין מפתיעה במקוריותה ומעקרת את כל עניין הופעת המתים בתפילות יום הכיפורים. אילולא דמיסתפינא הייתי אומר, שהוא הוכרח לפרש כך מחמת שלא הכיר את המקורות הרבים שהובאו עד עתה המעידים ומספרים על הופעת המתים בתפילות יום הכיפורים ובמיוחד בלילו, בעת תפילת 'כל נדרי' ולאחריה. וצריך עוד עיון.

192 ר' יקותיאל יהודה טייטלבוים, ייטב פנים, א, חוסט תרעב, תוכחת מוסר ליי"ג מדות ויום העשור, אות כח, דף קט ע"א, ד"ה והנה.

193 הכוונה לדרשה שנאמרה בספרי, דברים, פיסקא רי [ח]: "כִּפּוּר לַעֲמֹךְ" – אלו החיים, 'אשר פדית' – אלו המתים. מגיד שהמתים צריכים כפרה". והביאוהו הראשונים כסמך למנהג נתינת צדקה עבור נשמות המתים ביום הכיפורים, ראה: בית יוסף, אור"ח, סי' תרכא, אות ו; שו"ע, אור"ח, שם, סעיף ו. והשווה עוד לעיל, הע' 179.

194 ר' חיים אלעזר שפירא ממונקאטש, שער יששכר, א, מאמרי חודש תשרי, מאמר יום הקדוש, אות יא, ירושלים תשכח, עמ' רצו טו"ב.

עד עתה למדנו שלוש דעות על זמני השתתפות הנשמות בתפילות הימים הנוראים: כל עשרת ימי תשובה; הימים הנוראים; ליל יום הכפורים. דעה רביעית הביאו הדרשנים בדור האחרון, שרק בשעת 'הזכרת נשמות' ביום הכיפורים באות הנשמות לבית הכנסת, ורק כדי לשמוע הזכרותיהן ולא להתפלל¹⁹⁵, ואיני יודע מקורם.

גישה חדשה ומפתיעה עולה מזכרונותיו של גרשום באדר שבימי נעוריו התגורר בקראקא. שם היה מקובל כדבר פשוט להעיר את שבעת הרועים ואת הצדיקים הקבורים בעיר לאמירת 'סליחות' בצוותא עם החיים. וכך הוא מתאר מחזה נורא הוד זה:

רק את ה'סליחות הראשונות' אמרו החסידים בחצות הלילה בשעה שתיים עשרה. בלילות הבאים היו משכימים יחד עם המתנגדים ואמרו את ה'סליחות' בשעה ארבע לפנות בוקר. בניגון היו מעירים את הישנים: 'יידעלעך, כשרע יידעלעך, טייערע יידעלעך, שטייט אויף, שטייטס אויף צו סליחות'. בערב ראש השנה היו מעירים בשעה 3 לפנות בוקר בנוסח זה: 'אברהם, יצחק, יעקב, יוסף, משה, אהרן, דוד און שלמה, שטייטס אויף, יידן זענען אין גלות, שטייטס אויף צו די הייליקע סליחות'. אחר כך היה השמש דופק בשער בית הקברות הישן, פעם אחת ב'יאקאבס גאס' ופעם אחת בחצר בית הכנסת של הרמ"א וצעק: 'משה' (הרמ"א). אחר כך דפק במקלו שנית בשער בית הקברות וקרא: 'יואל' (הב"ח). אחר כך: 'ליפע' (התיו"ט); אחר כך: 'נטע' (המגלה עמוקות). וסיים בצעקה: 'שטייטס אויף בעטן פאר יידן'...

כאשר שאלתי בילדותי: היתכן שהשמש יעורר את הגאונים הגדולים מבלי לכנותם בתואר הרגיל 'רעב', ענוני: קיימת מסורת ישנה לא לכנות בתואר 'רעב' את הישן כאשר מעירים אותו לפנות בוקר. חיפשתי מקור למנהג זה ולא מצאתי, כשם שנעלם ממני טעם הדבר שאין מעירים את עשרות הגאונים האחרים השוכנים באותו בית-הקברות...¹⁹⁶.

נאמר כאן זמן נוסף בו משתתפות נשמות הצדיקים בתפילת הציבור: סליחות של ערב ראש השנה.

195 כך דרש הרב אברהם יהושע ביק (תרעג – תשנ): "היום אפשר לנו לאמר 'הבדלו החיים מן המתים', היום כבר נתמלאה בית הכנסת נשמות שהתאספו הנה מכל בתי הקברות לשמוע הזכרותיהן... גם נשמות בני-אדם חיות שנפרדו מהעצמות ובאו הנה בהמוניהם לשמוע הזכרותיהן" (חזון התקופה, א, מאמר ג, ניו-יורק תרצו, עמ' 18). ובדרשה אחרת: "אך דא עקא, קהה בנו חוש הרגש, אנו מרגישים כבר איך נשמות המתים טסים בחלל בית הכנסת, ברם אין הדבר פועל עלינו כלום, ומחכים אנו באדישות ושאת נפש להרגע שהשמש יכה על השולחן, ויגיד: 'יהודים, אמרו יזכור!'..." (שם, מאמר יב, עמ' 47). וכך דרש הרב גדליהו סילברסטון (תרלא – תשד): "מורי ורבותי, הנשמות הקדושות בעת זכרון נשמתם הם באים כעת לבית הכנסת שלנו, והם רואים איך שאנחנו מעוטפים בטליתים ומקיימים מצוות ציצית..." (גחלי אש, מאמר יט, סט' לואיס תרפח, עמ' 45).

196 גרשום באדר, מיינע זכרונות, בווינוס-איירס תשד, עמ' 19-21.

יב

בפרק הסוגר אלקט כמה מקורות המספרים על ביקורי נשמות בבית כנסת שלא כדי להתפלל בו. מאחר ופרק זה אינו שייך לעיקרו של מאמר, לא ארחיב בו יותר מנגיעה קלה בכל עניין.

1. לדברי ר' יחזקאל לאנדא (תעד – תקנג) בעל 'נודע ביהודה', אדם שהורגל להתפלל בבית הכנסת, באה נשמתו לאחר מיתתו לאותו בית הכנסת, אבל לא במועד הידוע לנו:

מי שאינו מתפלל בבית הכנסת מפסיד גם בשעת מיתתו. כי מיכאל כהן גדול מקריב נשמות של צדיקים למעלה, וזה הפירוש 'נְאֻשֵׁי יִשְׂרָאֵל ותפילתם באהבה תקבל ברצון'... שגם עתה [בזמן הזה] יש 'אֻשֵׁי יִשְׂרָאֵל', והם נשמות הצדיקים שמקריב מיכאל כהן גדול¹⁹⁷.

ואמרתי, שלכך דבוק "אֻשֵׁי יִשְׂרָאֵל ותפילתם", שאם מתקבלת תפילתם, דהיינו, שהתפללו [בעודם בחייהם] בבית הכנסת, שאין תפילתו של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת – אז גם 'אֻשֵׁי יִשְׂרָאֵל' מתקבלים [היינו, שנשמתו עולה אֻשָּׁה לה' אחרי מותו]... והטעם, שהרי כל חוצה לארץ מלא קליפות, ואיך תעלה נשמתו למעלה? והרי יש לה אורבים בדרך. אלא שהנשמה כבר רגילה בכל יום דרך הילוכה לבית הכנסת, וכבר כל ימי חייה קידשה הדרך הזה בהילוך של מצווה, ו[ב]דרך הזה אחר מותה באה לבית הכנסת, וְשָׁם שַׁעַר הַשָּׁמַיִם לַעֲלוֹת לַמַּעְלָה, ואז מתקבלת לקרבן אֻשָּׁה לה' על ידי מיכאל כהן גדול...¹⁹⁸.

לא נזכר בדבריו שאחרי המיתה באות הנשמות להתפלל בבית הכנסת, אלא שנשמות האנשים שהורגלו להתפלל בבית הכנסת בחייהם עוברות דרך בית הכנסת (המשמש בחוץ לארץ כ'שער השמים') לידי מיכאל המקריבם על גבי מזבח של מעלה, דבר הנחשב כתפילה.

2. בפירוש 'ליקוטי מרדכי' שבחומש היידי הנפוץ 'בית יהודא', מביא על הפסוק (שמות כה לא): "ועשית מגורת זהב טהור", שביום היאר-צייט מבקרת הנשמה בבית הכנסת בו היתה רגילה להתפלל, אך אינה מתפללת שם. ואלו דבריו (מתורגמים מידיש):

הזוהר הקדוש כותב: משום שהנשמה היא אור של הקב"ה, כמו ששלמה המלך אמר (משלי כ כז): "נר ה' נשמת אדם" – הנשמה של האדם היא האור של הקב"ה, לכן יש לנשמה עונג מאורו של נר. לכן כשבן אדם גוסס מדליקים נרות, כשהנשמה תצא מהאדם ותראה את האור היא לא תהיה עצובה כל כך. וכל שבעת הימים שיושבים שבעה בבית

197 בעניין שמיכאל מקריב נשמות הצדיקים על המזבח שלמעלה ושייכותו לבקשה (בברכת העבודה שבתפילת העמידה) "נְאֻשֵׁי יִשְׂרָאֵל ותפילתם...", ראה: ספר גימטריאות לרבינו יהודה החסיד, מהדורתי, א, אות קיד, ירושלים תשס"ה, עמ' קכד-קכו, ובהערות; שם, ב, מילואים, מאמר יז, עמ' תשצא-תשצג.

198 דרושי הצל"ח, דרשה טו (לעשרת ימי תשובה), אות י, חמוש"ד, עמ' שז. הנוסף בסוגריים מרובעות הוא תוספת ביאור ממני הנסמך על דבריו המלאים שם.

המת הנר דולק, משום שבשבעת הימים האלה עדיין באה הנשמה לבית שממנו היא יצאה¹⁹⁹, ומחפשת את הגוף ואינה מוצאת אותו, וכשהיא מוצאת נר דלוק היא אינה עצובה כל כך. ובכל 'אהר צייט' יש לנשמה רשות לרדת לעולם²⁰⁰, וכיון שאינה מוצאת את הבית שמשם יצאה, היא הולכת לבית הכנסת או לבית המדרש וכשהיא מוצאת שם נר דולק למענה, יש לה קורת רוח²⁰¹. לכן ציוה הקב"ה שבכל לילה ידליקו שמן במנורה בעלת שבעה קנים, למען נשמות היהודים, שכרגיל כל לילה יש 'אהר צייט' אחר. ומפני ששבעה סוגי דינים עוברים על הנשמה מיציאתה מן האדם עד שמגיעה לגן עדן, לכן דלקו שבעה קנים, כי בלילה הדינים מתגברים על הנשמה, וביום היה מספיק נר אחד בלבד, על כן ביום דלק רק הנר המערבי... לכן ידליקו נר 'אהר צייט' רק בבית הכנסת²⁰².

דברים מחודשים אלו לא מצאתים בספר הזוהר גופו, אבל כמה מפתיע למצוא כל זאת בשינויים קלים (בלשון הקודש ולא ביידיש) בעניין 'מעשה המנורה' הנכלל בתוך 'הפירושים החדשים והליקוטים היקרים'²⁰³ שנדפסו ב'חוק לישראל'²⁰⁴, לא בשם הזוהר אלא כדבר 'ידוע'²⁰⁵ איני

199 עי' לעיל, הערה 36.
200 שאין הנשמה יוצאת ממקומה ללא רשות. ראה ספר רוקח, הלכות ראש השנה, ס"ו ר, ו ירושלים תשכ, ס"ע פט: "...פוחת דלת לשבים, ומשם יוצאים נפשות צדיקים לבקש על ישראל רחמים; כי הנשמות והמלאכים אין רשאים לצאת ממחיצתם בלא רשות". וראה עוד: ספר גימטריאות לרבינו יהודה החסיד, מהדורתי, א, אות צז, ירושלים תשסח, עמ' קצט, הערה 86.

201 השווה לעיל, פרק יא, ליד הערה 188.

202 חומש בית יהודא, ב, פרשת תרומה (שמות כה לא), מדור 'ליקוטי מרדכי', דף קעח ע"א-ע"ב. חומש זה יצא לאור לראשונה בוויילנא תרסג. במקור נאמר כך: "דער זוהר הקדוש שרייבט, ווייל דיא נשמה איז אליכטיגקייט פון הקב"ה, ווי שלמה המלך האט געזאגט 'נר ה' נשמת אדם', דיא נשמה פון מענטש איז די ליכט פון הקב"ה, דריבער האט די נשמה פערגעניגען פון די ליכטגקייט פון אליכט, דריבער ווען אמענטש איז גוסס, צינדט מען ליכט, ווען די נשמה וועט ארום גיין פון מענטש און זיא וועט זעהן די ליכטיגקייט וועט זיא ניט זיין אזוי טרויעריג, און די אלע זיבען טעג ונס מען זיצט שבעה אין דיא שטוב ונס דך מענטש איז געשטארבען ברענט מען ליכט, ווייל אין דיא זיבען טעג קומט נאך די נשמה אין די שטוב ונס זיא איז פון איר ארוסגעגאנגן און זוכט דעם גוף, און געפינט אים ניט, אז זיא טרעפט עס פארענט אליכט, איז זיא אזוי טרויעריג. און צו יעדער יאהר צייט הט די נשמה רשות צו קומען אוף די וועלט, און ווייל זיא געפינט ניט די שטוב ונס זיא איז פון איר ארוס געגאנגן גיטט זיא אין זוהל אדער אין בית המדרש, און אז זיא טרעפט דארטן אליכט ברענט פון אירעניגען, האט זיא פארגעניגן. דריבער הט הקב"ה געבאטן מען זאל אלע נאכט ברענען בומאיל אין די מנורה, מיט זיבען רערן, פון וועגן דיא נשמות פון די יודן וואס געוויינליך איז דאך געווען אלע נאכט איין אנדער יאהר צייט, און ווייל זיבען ערלייא דינים גייט אריבער אוף דיא נשמה פון די צייט וואס זיא גייט ארום פון מענטש ביז זיא קומט אין גן עדן, דריבער האבן געברענט זיבן רערן, ווייל בי נאכט זענן די דינים שטארקער אוף דיא נשמה, הונ ביי דאג אין געווען גענוג איין ליכטיגקייט, דריבער האט ביי טאג געברענט נאר דך נר מערבי... דריבער זאל מען איהר צייט ליכט צינדן נאר אין אשוהל".

203 לשון שער 'חוק לישראל' במהדורה שהיתה לפני. ראה הערה הבאה.

204 פרשת תרומה, ליל ו; שמות לא כה. אצטט את הפיסקה החשובה ביותר לעניינינו: "ובכל שנה ושנה, על פטירת אביו ואמו או שאר קרובים מדליקים נר בבית הכנסת, הנקרא 'אהר צייט ליכט'. מחמת כי ביום זה,

יודע אם שני מקורות אלו תלויים זה בזה ואחד מהם נטל מחברו, או ששניהם שאבו ממקור קדום יותר²⁰⁶. וצריך עוד עיון וחיפוש.

לשני העניינים האחרונים קיים מכנה משותף: הנשמה מגיעה לבית הכנסת אליו היתה רגילה לבוא בעודה בחיים. פרט זה חוזר בעניין נוסף.

3. מתורתו של ר' אברהם אזולאי (פאס של – חברון תד) למדנו, שנשמת הצדיק חוזרת לאותו מקום בו היתה מחדשת חידושי תורה בהיותה בגוף, במיוחד אם באותו מקום מזכירים וחוזרים על חידושי שנתחדשו לו באותו מקום, בדרך כלל בבית מדרש כלשהו:

כי כל המקומות שעוסקים בדברי תורה, אותו מקום מקבל קדושה בלי ספק ומתקדש... והנה בהיות הצדיק עוסק בדברי תורה במקום ידוע, אותו המקום מתקדש על ידו, ואותה הקדושה נאצלת מנשמתו ממש, ומה גם בהיות אותה הקדושה בסוד תורה המחודשת על ידו, כי אותן חידושים פועלים למעלה קדושה יותר גדולה... ובהיות [נשמת] הצדיק [לאחר פטירתו] גובר בקדושתו בזמנים ידועים, אז יפקוד קדושתו בכל אלו המקומות שנתקדשו על ידו, כי כביכול מציאות ניצוץ נשמתו שם, והוא בא לחדש אורו מדי זמן לזמן... ואותה הקדושה היא תעורר נשמת הצדיק הנאסף, ואז מאירה וסלקא ההוא רוחא לעילא... ואם היה ממש אותה הממרא ואותם הדברים שיחודש שם, אז יסיף הענין קדושה על קדושה, ונשמת הצדיק ירוץ שם, דהא קיימא לן כי שפתותיו דובבות בקבר, ונשמתו מתעוררת ורצה אל מקום חידושו, ומוצאת שם את הצדיקים העוסקים שיעוררהו...²⁰⁷

4. כאשר אדם קורא לילדו על שם נפטר כלשהו, באה נשמת אותו נפטר למקום הקריאה. כך כותב ר' פנחס מקאריץ: "כשקורא שם אחר מת, תיכף שיקרא שמו על שם פלוני שמת, אזי אותו

הנשמה יש לה רשות לשוט בעולם, והבית שמת שם לא תמצא, תבוא לבית הכנסת ותראה הנר הדולק בשבילה, ויש לה נחת רוח מזה" (חוק לישראל, 'ספר שמות... עם מ"ג פירושים, מגדולי המפרשים, ראשונים ואחרונים', הוצאת לוי-אפשטיין, ירושלים תשכו, דף קפג ע"ג).

205 יותר מפליא, שר' יצחק אלפיה (תולח-תשטו) מביא עניין זה בשם "חוק לישראל הנדפס מחדש", ומציין בסופו: "ויש סמיכות לקצת מהדברים האלו מהזוהר גם כן, עיין לקמן סימן ט"ז, בעזרת השם" (הקונטרס היחיילי, בית עולמים, פרק טו, סעיף ד, ירושלים תרפח, דף מב ע"א). תרתי וחיפשתי במקום שהפנה אליו, בסעיף טז (דף מה ע"ב), ולא מצאתי שדן בכך או שציין לזוהר כלשהו, לא שם ולא בסעיפים שסביביו!

206 בראש ובראשונה תלוי הדבר בשאלה מי משניהם נדפס קודם. חומש 'בית יהודא' נדפס לראשונה בוויילנא תרסג, אך איני יודע מתי נדפס לראשונה 'חוק לישראל' עם 'ליקוטים היקרים' (ש'מעשה המנורה' הוא חלק מהם). אף ח"ד פרידברג, בית עקד ספרים, ב (ח-מ), עמ' 387 טו"א, מס' 1105 (ערך 'חוק לישראל'), אינו מסייע בפירושו הבעייה.

207 חסד לאברהם, מעיין ב, סוף נהר יט. למקור זה הפנני הרב גבריאל הירש. המוסגר הוא תוספת ביאור ממני על פי דבריו המלאים שם.

המת עומד שם בשעת קריאת השם²⁰⁸. הוי אומר, כאשר נותנים שם לבת בשעת קריאת התורה בבית הכנסת, כנהוג, מופיעה שם נשמת הנפטרת שעל שמה נקראת הרכה הנולדת.

5. מסורת רווחת היתה בקהילות מזרח אירופה, שנשמת המת בלא בנים שאשתו חולצת ליבם, מופיעה במקום קיום ה'חליצה', שהתקיים בדרך כלל בעזרת הנשים של בית הכנסת או בחדר סמוך לו. כך, למשל, תיאר הרב מיכאל הכהן ברנר את בית המדרש של עיירת מולדתו קאלוש (גליציה המזרחית):

... אבל עוד שימוש מיוחד היה לעזרת נשים, בה נועדו חברי בית הדין לישיבה ליסוד חליצה, מקרה שנזדמן לעתים רחוקות. עלו הרב ודייניו בצירוף שני אנשים בני תורה מן החוץ ושמי הקהל, החולץ ויבמתו לעזרת נשים... אחד המשמשים של 'חברה קדישא' הביא את הדף שמטהרים עליו את המתים והעמידו בשיפוע אצל הכותל, במקצוע דרומית מערבית. על הדף הזה רחצו וטהרו את רגלו הימנית של החולץ, והרב הוציא מכיס שבאצטלתו את סנדל החליצה... והחולץ נעל אותו ברגלו... [ואחר כך] חלצה האשה את הנעל מעל רגל יבמה וירקה בפניו...

בבחרותי הייתי עד ראייה של 'סדר חליצה' כזה, והנני זוכר את הרושם המחריד שעשה הדף לטהרת המתים על רוב הנאספים, וביחוד על הנשים והטף שהציצו אל מתחת הדף ביראה מיוחדת, מפני שאמרו, שאחורי הדף עומד הנפטר שבעבורו כל החרדה הזאת²⁰⁹.

6. יתכן שיש לקשר כאן את המסורת הקדומה שנשמות הנפטרים מבקרות בחופות צאצאיהם שהיו מתקיימות בחצר בית הכנסת או בתוכו²¹⁰. ביקור הנשמות בחופות זרעם נזכר כבר בספר הזוהר: "ואף על גב דאבא ואמא אתפרשו מהאי עלמא – חדוה בכל שותפותא הוה. דתנינן, בשעתא דבר נש שתיף לקודשא בריך הוא לחדווה דיליה, קודשא בריך הוא אתי לגנתא דעדן ואעקר מתמן לאבוהי ואמיה דאינון שותפין בהדיה, ואייתי לון עמיה לההוא חדווה, וכלהו זמינין תמן ובני נשא לא ידעין"²¹¹.

נמצא, אפוא, שנשמות הנפטרים מבקרות בבית הכנסת כאשר משתתפות בשמחת צאצאיהם. 7. כבר נשמע גם מקרה שבו התקרבו הנפטרים כשהם לבושים בתכריכיהם אל חלונות בית הכנסת, אך לא נכנסו פנימה. אמנם מעשה זה אינו דומה למקורות הרבים והמגוונים שהובאו עד כה (שנשמות המתים התאספו לבית הכנסת מחמת מהותו כבית תפילה או כמקום קדוש),

208 הרב י"ש פרנקל (מהדיר), אמרי פנחס השלם, שער ח ('ליקוטים'), אות לו, חמ"ד תשמח, עמ' רכג סוט"א.

209 מ' וא"י ברנר, זכרונות אב ובנו, ירושלים תשכו, עמ' 79-80.

210 ראה: אנציקלופדיה תלמודית, כרך טז, ערך 'חפה', עמ' תכב, ובהערות.

211 זוהר, ח"ג, ריט סע"ב – רכ רע"א. ראה גם דרשות ר' יהושע אבן שועיב, סוף פרשת חיי שרה: "עוד שם במדרש, שבאה [שרה], באהל לראות שמחת בנה, ודרשו זה ממלת 'שרה אמו' (בראשית כד טז)".

שבאירוע זה התקרבו הנפטרים סמוך לבית הכנסת רק מפני סמיכותו לבית הקברות ומשום שנשמעו ממנו תקיעות שופר. דהיינו, אם היו תקיעות השופר בוקעות ויוצאות מבית אחר – מקום של חולין – הסמוך למקום מנוחתם, היו ניגשים אליו! מעשה זה התרחש לעיני ר' שלמה הכהן רבינוביץ (פולין תקס – תרכו), אב"ד ראדומסק בעל 'תפארת שלמה', והוא מסופר בפי נכדו, ר' אברהם שמואל צבי הירש זילברשטיין (פולין תרמה – קנדה תשי):

והנה בעת לומדו בפיעטרקוב אירע דבר פלא, בהיותו כבן י"ד שנים... פעם אחת בלילה, למד אדוני אבי זקני בבית המדרש העליון, שם בפיעטרקוב, אשר החלונות של בית המדרש הולכים [=משקיפים] אל בית החיים הישן.

והנה אדוני אבי זקני בעת לומדו שם בלילה יצאו כל האנשים, והוא נשאר לבדו יושב ולומד, ונתלהב בחשק התורה ולמד בקול התלהבות גדולה. פתאום בעת לומדו נפל עליו פחד בלילות ורצה להפיג פחדו, וחשב כמה יפיג פחדו, והתחיל לשורר ולזמר קצת בקולו הערב והמצלצל, אבל לא הועיל כלל, כי הפחד היה הולך וגדול עליו עד מאוד. ונפל בדעתו, בטל ילדותו, ולקח את השופר שהיה מונח שם בעמוד והתחיל לתקוע תשר"ת תר"ת וכדומה, אבל מה איום ונורא הדבר, כי בעת הביטו אל החלונות ההולכים לבית החיים ראה, בהקיץ ממש, איך שבאו נפטרים במלבושים [ו]תכריכים לבנים אל החלונות ממש, והתחילו לצעוק בלשון תימא ושאלה: מה זאת? מה זאת? האם באמת הוא זה לנכון שופרו של משיח? ! באמת באמת שופר של משיח? ²¹²

אדוני אבי זקני כשראה זאת, נתבהל וחיל ורעדה יאחזון, ואימה גדולה נפלה עליו, ובאימתו זרק את השופר בחפזון גדול מידו ויברח בהחבא באחת הזוויות, אבל לא עצר כח ויברח לחוץ, וברח לנפשו בבהלה אל בית קרובו ר' ליבוש ר' טעבעלעס, ודפק על הפתח בדפיקה רבה וצעקה גדולה ומרה: פתחו לי, פתחו לי מהרה! ר' ליבוש פתח לו, ונכנס וישב על כסא, וברוב פחד אזיל סומקא ואתא חיוורא וישב מרעיד. וצעק ר' ליבוש: מה זאת לך? אמור נא מהר! ספר נא לי מה אירע לך! ולא רצה לגלות. אבל ר' ליבוש דחק ולחץ עליו עד שהציק אותו איזו ימים והיה מוכרח לגלות ולספר, משיח לפי תומו וטל ילדותו, כי בעת תוקעו בשופר בבית המדרש בלילה באו נפטרים ועשו לו פחד, ושאלו אם הוא באמת שופר של משיח, ונפחד ונרעש, לכן ברח. והוא פלא ומפורסם אצלנו בכל גלילותינו ²¹³.

מעשה זה אינו דומה למקובל בפי העם – ששורשו בספר חסידים שהובא בראש המאמר – שדוקא לבית הכנסת מתכנסות הנשמות להתפלל, שהרי כאן לא באו להתפלל וגם לא היה רצונם להכנס לבית הכנסת, אלא התאספו למקום תקיעות השופר, בכל זאת השווה מוסר המעשה את

212 על סיפור דומה בו הגיעו המתים לבית הכנסת משום שסברו שהגיעה הגאולה, ראה לעיל, פרק יא, הע' 191.

213 הרב אש"צ זילברשטיין, נפלאות התפארת שלמה, ב, אות טו, פיעטרקוב תרפג, דף ו ע"א.

ההתרחשות למסופר בספר חסידים :

והנה נמצא מעשה כזאת בספר חסידים סי' תשיא... מפורש כי הנשמות מתגלות בבית הכנסת בלילות, ומכל שכן כששמעו קול השופר הולך וחזק מפורש יוצא מפה קדוש מרחם אין תימא אם התעוררו והקיצו ורננו שוכני עפר המצפים ושומרים לבוקר אורו של משיח... [ואם] השטן... כד שמע [התקיעות בראש השנה] אומר: וודאי זה שיפירא דיתקע בשופר גדול... מכל שכן הנפטרים... שמייחלים בוודאי ומצפים לשמוע קול שופר של משיח. והינו דאמרי אינשי כי אין לתקוע בשופר בלילה, שמא יבואו המתים. וכן שמעתי עוד גירסא דינקותא במקומינו, והוא נובע מחמת פירסום מעשה הזאת דאדוני אבי זקני הנאמר למעלה, דאם תוקעים בלילה – מתעוררים המתים²¹⁴.

המספר, נכדו של בעל המעשה, אינו מסתפק בדבריו אלה, אלא מוסיף ומעלה אפשרות שמעשה דומה כבר אירע בזמנו של הרמ"א (קראקא רפה – שלב), אם לא קודם לכן, ואותו מעשה השפיע על פסיקתו ההלכתית. כמובן, שדבריו מחודשים ומפליאים מאוד, ואין לי אלא להביא את הנאמר כלשונו, והקורא יקבל או ירחק:

ונראה לפי עניות דעתי ליישב בזה דברי 'שלחן ערוך'²¹⁵, דפסק המחבר, דבמוצאי יום הכפורים תוקעים תשר"ת, והרמ"א כתב... דרק תקיעה אחת תוקעין, ולא יותר. וקשה מאד, אמאי לא נתקע תשר"ת כפסק המחבר? ומה יזיק לנו? הלא תקיעה אחת במה נחשבת?... והרמ"א לא גילה לנו טעמו של דבר... והוא פלא.

ואם על פי הנגלות עדיין לא נודע לנו טעם על זה, יש לנו לומר בדרך רמז, ואולי כיוונתי האמת: כי ידעו רבותינו, דבעת כזאת, בשעת תפילת נעילה... אם יתקע תשר"ת, הלא כעת, בזמן תוספת יום הכפורים הוא, דכבר הוי לילה ממש, הלא יוכלו הנפטרים להתעורר ולבוא אל החלונות ולשאול השאלה: אם הוא שופר של משיח, כי אם לא עכשיו – אימתי? ויוכלו להפיל אימתה ופחד על הבריות וכמעשה דאדוני אבי זקני. ובפרט בבית כנסת ובית מדרש כמו בעיר קראקא עצמו, דה'שוהל' של הרמ"א עם בית החיים הישן ממש סמוכים זה לזה, ומי יודע אם לא היה באיזו פעם מעשה כזאת. לכן פסק הרמ"א דרק תקיעה אחת ולא יותר, כי תקיעה אחת באמת במה נחשבת היא לעורר המתים? דהלא אין כאן שום תקיעה שלימה להתעורר הנפטרים שיסברו שהוא שופר של משיח, כי הלא תקיעת שופר של משיח בוודאי תהיה כדין – תרועה ותקיעה מלפניה ומלאחריה, בתשר"ת. לכן ביטלו במוצאי יום הכפורים תקיעת תשר"ת, רק תקיעה אחת ולא יותר, כדי שלא יבואו לידי סכנה. ובפיקוח נפש חוששים אפילו

214 הרב אש"צ זילברשטיין, שם (הערה קודמת), אות טז, דף ו ע"א-ע"ב.

215 או"ח, סי' תרכג, סעיף ו.

למיעוטא דמיעוטא וספק ספיקא כנודע²¹⁶.

הערות משלימות

א. נשמות הצדיקים היורדות לעולם הזה בליל שבת. ב. התכנסות השדים בבית המדרש ללמוד תורה. ג. נשמות הצדיקים עוסקות בתורה במתיבתא דרקייעא. ד. נשמות הצדיקים קוראות בספר תורה בבית דין הגדול של מעלה.

א. כמה שנאמר לעיל, פרק ג (ליד הערה 52), שבתקופת הראשונים באשכנז רווחה הדעה שנשמות הרשעים יוצאות ומזיקות בלילי שבתות, ראוי לציין שגם נשמות הצדיקים יורדות בליל שבת לעולם הזה (אך אינן מתגלות), דבר שאין לו שייכות לנושא הנוכחי. ראה: זוהר, ח"ב, צב ע"א, קלו ע"א, רה ע"א, ועוד הרבה. ויש גם צדיקים היורדים בלילי שבתות לעולם הזה ומתגלים לנוכחים (לא בבית הכנסת), כרבינו הקדוש שהתגלה לבני ביתו והוציאם בקידוש היום, ראה: כתובות קג סע"א; ספר חסידים, מ"מ, סי' תתשכט [=ר' אלעזר מוורמייזא, חכמת הנפש, בתוך: א' אייזנבך (מהדיר), ספרי הר"א מגרמייזא בעל הרוקח, ב, ירושלים תשסו, עמ' כב טו"א]. וכעין זה סיפרו על גדולי האדמו"רים, ראה: א"ב גוטלבר, זכרונות ומסעות, א, מהדורת גולדברג, ירושלים תשל"ו, עמ' 155. והשווה גם לאגרתו של ר' יהודה בן הרא"ש, המספר על זקנו ר' יחיאל (אבי הרא"ש): "ששה חודשים אחר זה ולאחר פטירתו, בליל שבת בחצי הלילה נראה לאשתו בהקיץ, ואמר לה: מה אתה עושה הנה?! מהרי וקומי וקחי בניך ובנותיך והוציאם מהרה מהמקום הזה, כי מחר יהרגו כל היהודים אשר במקום הזה...". (כך מביא החיד"א, שם הגדולים, א, מערכת גדולים, אות א, ס"ק קצט [ערך ר' אליעזר בר נתן], מהדורת קרענגיל, פאדגורזע תרסה, דף יד ע"ב, בשם: "מצאתי במגילת סתריו של רבינו מהרח"ו ז"ל, מטהרת ידו יד הקודש ממש, וזו לשונו: זה מצאתי באגרת רבינו יהודה בן הרא"ש... ולא העתקתיה כולה..."; שם דף יד ע"א).

סיבת התגלות נשמות הצדיקים בליל שבת דוקא הביא מהר"ל מפראג: "כל בי שמישי הוי אתי לביתה (כתובות קג סע"א). פירוש, כי עלה רוחו ונשמתו לשם. ודוקא בי שמישי, מפני שהשבת הוא מסוגל להראות דברים הרוחניים בעולם, כאשר השבת מיוחד לדברים הקדושים ונבדלים מן הגוף; ודוקא בי שמישי, כי הלילה יותר מסוגל להתגלות הרוחנית בעולם. ודבר זה ידוע, כי בלילה נגלית הרוחניות בעולם יותר ממה שהוא ביום, וביותר בשבת...". (חידושי אגדות, א, כתובות קג ע"א, לונדון תשכ, עמ' קס טו"ב).

על התגלות אחרת של נשמת צדיק בשבת (לאו דוקא בליל שבת), ראה לר' יעקב חיים צמח, נגיד ומצוה, לובלין תרסא, דף כב רע"ב: "אמר לי מורי [האר"י] ז"ל, שכפי גוון המלבושים שהאדם לובש בשבת בעולם הזה, כן ממש מתלבש אחר פטירתו בימי שבת תדיר. ולכן ראה חכם אחד אחר פטירתו לבוש שחורים ביום השבת, והגיד לו, שכך היה לבוש בעולם הזה". כמובן שאין למעשה זה שייכות לנושא; יתכן שאותו חכם היה מתגלה לאריז"ל אף בימות החול, אלא שאריז"ל סיפר רק על התגלותו

216 הרב אש"צ זילברשטיין, שם (לעיל, הערה 213), אות טז, דף ו ע"ב-ג.

בשבת כדי להראות שנענש על שבימי חייו לבש בגדים שחורים בשבתות.

ב. בגוף המאמר דנתי בעניין הנשמות הבאות לבית הכנסת. ראוי להקדיש כאן כמה שורות לעניין השדים הבאים ללמוד תורה בבתי המדרשות. השדים מצויים בבתי המדרשות (ולא בבתי כנסת המיוחדים לתפילה), ולא דוקא בימים מסויימים, וגם סיבת שהותם בהם אינה כדי להמלט ולהנצל מפורענות, אלא, ככל הנראה, ללמוד תורה. ראה ברכות ו ע"א: "האי דוחקא דהוי בכלה – מנייהו [מן השדים] הוי; הני ברכי דשלהי – מנייהו; הני מאני דרבנן דבלו – מחופיא דידהו". כלומר, "בגדי התלמידים שבלים מהר, והם אינם בני מלאכה שיכלו בגדיהם", נגרם מכך ש"באין המזיקים ויושבין אצלם ומתחככים בהם" (פירוש רש"י, שם). וסיבת ביאתם היא כדי לשמוע דברי תורה, כפי שניתן להבין מספר הכבוד המיוחס לר' יהודה החסיד, כת"י אוקספורד-בודלי 1567, דף 39 ע"ב: "...הרי ידעינן שהשדים לומדים, ובגדי תלמידי חכמים בשבילים נקרעים" (על ייחוס הספר לר' יהודה החסיד, ראה לעיל, הערה 13). וראה גיטין סח ע"א: "אשמדאי מלכא דשידי... כל יומא סליק לרקיע וגמר מתיבתא דרקיעא, ונחית לארעא וגמר מתיבתא דארעא...". וכעין זה במדרש תהלים, עח יב [ומשם שאב מחבר הסיפור 'מעשה ירושלמי']. ראה י"ל זלוטניק (מהדיר), מעשה ירושלמי, ירושלים תשז, עמ' 54: "...ואמר, אין לנו טוב אלא לעשות כדברי המלך אשמדאי, שהוא לומד תמיד בישיבה של מעלה, ויורד ולומד בישיבה של מטה, ובקי הוא בדינין שבשמים ובארץ"]. גם על שדים אחרים מסופר שהיו מצויים לפני החכמים בבית המדרש, ראה: עירובין מג סע"ב (על 'יוסף שידא'; והשווה: פסחים קי ע"א); יבמות קכב ע"א (על 'יונתן שידא'). ור' יצחק מווינא כתב (אור זרוע, ח"ב, הלכות עירובין, סי' קמז): "מורי ה"ר יהודה חסיד זצ"ל היה אומר, שהשדים מאמינים בתורה, ועושים כל מה שאמרו חכמים" [ולפיכך תבין מדוע טרח ר' יהודה החסיד להוכיח שאשמדאי לא חטא ולא בא על נשי שלמה המלך. ראה: כת"י אוקספורד-בודליאנה 1567 (שם) החיבור לא נודע, כי תחילתו חסרה לפנינו], דף 12 ע"א-ע"ב, ונדפס אצל: י' דן, עיונים בספרות חסידות אשכנז, רמת-גן תשל"ד, עמ' 177-176. ושם, עמ' 9 הערה 2, עמ' 147-134, מוכיח את ייחוס הספר לר' יהודה החסיד]. משמע, שהם מצויים אצל חכמים לשמוע תורתם. והשווה: פירוש ספורנו, ויקרא יז ז. ובעניין שהשדים לומדים תורה (בלי ההדגשה שהלימוד נעשה בבית הכנסת או בבית המדרש), ראה זוהר, ח"ג, רג ע"א: "...שדים יהודאי, דאינון רשימין באות שדי'; ואית שדין ומזיקין מסטרא דמסאבו, דאתקריאו שדים עכו"ם... אינון [שדים יהודאי], שלש מינין מיניהו: חד מין דלהון כמלאכי השרת, ומין תניינא כבני אדם, ומין תליתאי כבעירין. ואית בהון חכימין באורייתא דבכתב ודבעל פה, אתקרי יוסף שידא, על שם דאוליד ליה שד... ואשמדאי מלכא, הוא וכל משפחתיה, הא אוקימנא דאינון שדין יהודאין, דאתכפיין באורייתא ובשמהן דאורייתא". וראה גם ספר הכבוד, כת"י אוקספורד-בודלי, שם: "כי כל מה שעוסקים מלאכים או שדים והנשמות, הכל מן הפסוקים של עשרים וארבע ספרים, ואין להם שום פסוק יותר". אך מעניין, שלמרות שפסקה זו מצויה ב'ספר חסידים' שלפנינו (ספר חסידים, מ"מ, סי' תרטז; מ"ו, סי' תתתתל, עמ' 439), נשמטו משם (בשתי המהדורות) המילים 'או שדים'! ראה שם. עוד בענין שהשדים לומדים תורה, ראה: י"ל זלוטניק (מהדיר), מעשה ירושלמי, ירושלים תשז, עמ' 55: "אחרי כן, לקחו אשמדאי והביאו לביתו, ושם בנו לפניו, ולמדו תורה נביאים וכתובים ומשנה וגמרא, ועשה לו כבוד גדול. ולסוף שלושה שנים, למד בן אשמדאי כל התורה כולה". וראה שם, מבוא, עמ' 27-29.

ג. לעיל בפרק ו (ליד הערה 103) הזכרתי שבמקורות קדומים כבר נמסר שהנשמות עוסקות בתורה במתיבתא דרקיעא. בעניין זה ראה סוטה ז ע"ב (המוסגר מפירוש רש"י): "כל אותן שנים שהיו ישראל במדבר, היו עצמותיו של יהודה מגולגלין בארון, עד שעמד משה וביקש עליו רחמים... ולא הוה קא מעיילין ליה למתיבתא דרקיעא [לישא וליתן עם שאר החכמים]... ולא הוה קא ידע משקל ומטרח [פירוש: לישא וליתן] בשמעתא בהדי רבנן [ביקש משה]: 'ידיו רב לו' [שיהא לו נצחון לריב ריבון]; לא הוה קא סלקא ליה שמעתא אליבא דהילכתא [=לא היה זוכה לומר דבר המתקבל], ביקש משה: 'ועזר מצריו תהיה'". וכך בבבא קמא צב ע"א; מכות יא רע"ב. וראה: ספר חסידים, מ"מ, ס"י שסה. וראה גם בבא מציעא פה ע"ב: "דאמר ליה לאליהו: אחוי לי רבנן כי סלקי למתיבתא דרקיעא..."; בבא מציעא פו ע"א: "קא מיפלגי במתיבתא דרקיעא, אם בהרת קודמת לשער לבן – טמא, ואם שער לבן קודם לבהרת – טהור. ספק, הקב"ה אומר: טהור, וכולהו מתיבתא דרקיעא אמרי: טמא. ואמרי: מאן נוכח? נוכח רבה בר נחמני...". וגם מברכות יח ע"ב משמע, שנשמות החכמים שנפטרו שהו ב'מתיבתא דרקיעא', שהוא בית המדרש שברקיע (ראה: רש"י, כתובות יז ע"א; רש"י, תענית כד ע"ב; רש"י, גיטין ו ע"א, ועוד).

וכך מפורש במדרשים שונים. ראה מדרש כונן (י"ד אייזנשטיין [עורך], אוצר מדרשים, א, ניו-יורק תרעה, עמ' 255 טו"ב; מצוטט בקיצורים שלא תמיד סומנו): "הבית הראשון שכנגד פתח ראשון שבגן עדן, שוכנים בו גרי צדק שנתגייירו מאהבה, ועובדיה הנביא ממונה עליהם ומלמדם תורה. הבית השני, שוכנים בו בעלי תשובה, והממונה מנשה בן חזקיהו לרב עליהם ומלמדם תורה. הבית השלישי, יושבים תחת צילו אברהם יצחק ויעקב, ושנים-עשרה שבטים, וכל יוצאי מצרים ומתי מדבר, ומשה ואהרן ממונים עליהם ומלמדים להם תורה... ומשה דורש להם כל התורה, ואהרן מלמד לכהנים סדר כהונה..."; מדרש אלה אזכרה (אוצר מדרשים, ב, עמ' 442 טו"א): "וכשנפטר [רבי עקיבא]... נטלו אליהו והביאו בישיבה של מעלה לדרוש שם בכתרי אותיות, והיו מתקבצות כל הנשמות של הצדיקים וחסידים לשמוע מדרשותיו"; שם, בסוף המדרש (אוצר מדרשים, ב, עמ' 443 טו"ב): "רואה אני עוד שנשמת כל צדיק וצדיק מטהרת את עצמה במי השלוח, כדי ליכנס היום בטהרה בישיבה של מעלה לשמוע את דרשות רבי עקיבא בן יוסף שידרש להם מענינו של יום"; אותיות דר"ע, נו"א, סוף אות א (בתי מדרשות, ב, עמ' שנג): "בכל יום ויום יושב מטטרון שלש שעות בשמי מרום וכוונס את כל הנשמות של עוברין שמתו במעי אמן, ושל יונקי שדים שמתו על שדי אמן, ושל תינוקות של בית רבן שמתו על חומשי תורה, ומביא אותן תחת כסא הכבוד, ומושיבן כיתות כיתות... ומלמדן תורה וחכמה, הגדה ושמועה, ומסיים להן ספר תורה". וכע"ז בעבודה זרה ג ע"ב; מסכת כלה רבתי, פ"ב ה"ט; מדרש סדר גן עדן (אוצר מדרשים, א, עמ' 86 סוט"ב); בראשית רבתי, פרשת בראשית, עמ' 28.

וראה עוד ספר חסידים, מ"מ, ס"י תתשסד: "אדם... [ש]לא רצה לעסוק כדאיבעי ליה, והיה יכול לעסוק בתורה בחייו ולא שימש כל צרכו בפשיעתו, שהיה לו ללמוד לפני חכם ולא למד, כשמתוכחין עמו באותו עולם – לא יכוין לומר אמת ושיודו לו ישיבה של מעלה, ולא יבוא ביניהם. וכאשר ראובן ושמעון מתוכחין וראובן יודע שהאמת עם שמעון ואיננו מודה כאשר הוא מצער, כך יצער והוה באותו עולם. ואם אדם טורח לדעת בזה העולם לימודים, אע"פ שאין לו לב עתה, יהיה לו לב במתיבתא דרקיעא". ובספר הכבוד (מיוחס לר' יהודה החסיד), כת"י אוקספורד-בודלי, דף 39 ע"ב: "כי כל מה שעוסקים מלאכים או שדים והנשמות, הכל מן הפסוקים של עשרים וארבע ספרים, ואין להם שום פסוק יותר". וכך גם בספר חסידים, מ"מ, ס"י תתרטז; מ"ו, ס"י תתתל, עמ' 439. גם האחרונים כתבו

כך, ראה, לדוגמה, שו"ת מנחת אלעזר, ח"ג, סי' נג, בראטיסלאווא תרפב, דף מה רע"ד: "כמו שמצינו בספרי הראשונים, שהצדיקים עוסקים שם בתורה בגן עדן כפי שהיו רגילים בעולם הזה...".

ד. לעניין שנשמות הצדיקים קוראות בספר תורה קריאה כהלכתה בבית דין הגדול של מעלה (ראה בגוף המאמר, פרק ו, ליד הערה 104), עיין מדרש פטירת משה רבינו (אוצר מדרשים, ב, עמ' 365, רטו"א²¹⁷): "באותו יום שמת משה רבנו עליו השלום כתב שלושה-עשר ספרי תורות, ספר תורה לכל שבט ושבת... ואותו ספר תורה השלוש עשרה, מובחר שבכולן, הניחו בצד הארון... ירד גבריאל ונטל ספר תורה מידו של משה, והעלה אותו לבית-דין הגדול של מעלה... שנשמתן של צדיקים קורים בספר תורה של משה רבינו עליו השלום בשני ובחמישי ובמועדים". ובקובץ פירושי בעלי התוספות, דעת זקנים, דברים לא כו, הסיום הוא: "שצדיקים שבמרום קורין בו בשני ובחמישי ובשבתות ובראשי חדשים וימים טובים"²¹⁸.

השווה גם לסיפורו של ר' שר שלום בוזאגלו (מרקו – לונדון, נפטר בשנת תקמ), מחבר פירוש 'מקדש מלך' על ספר הזוהר (הרב משה גולדשטיין, מסעות ירושלים, מאמר סדר יום עשירי, אות י, מהדורה שניה, ירושלים תשל, עמ' רה-רח):

בעת נסיעתו של ה'מקדש מלך' מלונדון לעיר הקודש צפת על ידי הספינה, והיה ביום השישי... נחה הספינה באמצע הדרך על יד שפת הים, באיזה נמל ויבשה אשר ביער, ואז ירדו רבים מהנוסעים עלי ארץ היבשה לזמן מועט וגם ה'מקדש מלך' בתוכם, והוא היה משוטט ברעיונותיו... והלך יחידי כמטייל בשדה למרחוק קצת. והיה כראותו כי הטה יותר מני דרך ונתרחק מהספינה, היה משובב נתיבות דרכו חזרה. וכבואו אל המקום אשר עמדה שם הספינה בחוף ימים, והנה הספינה כבר עזבה בתוך כך את החוף, וחלפה הלכה לה בים דרך עם כל האנשים אשר בקרבה. ונתבהל מאוד, וירא כי אין איש, וישתומם כי אין ישוב ואין מקום לנוס וליקלט שמה... והלך שוב אל המקום אשר עמד שם בתחילה, בתוך היער, ויתבונן כי עוד מעט יבוא השמש ויעריב, והשבת קודש ממשמש ובא, ויפן כה וכה וירא את המקום מרחוק, שנדמה לו שם איזה בנין בית וחומה בתוך היער...

והנה זה עומד אחר כותלי הבית שהוא ארמון רם ונישא, יפה עינים וטוב רואי. ובדפיקת לבב ניסה לפתוח פתח הבית, ובא חדר לפניו מחדר, ואין שום איש שמה, כי אם היכלי שן בנויים לתלפיות ומצויירים באבנים טובות ומרגליות... וישתומם על המראה הגדול הזה, ויתבונן על מעשי ה' כי נורא הוא... כי הבין, שהוא בגן עדן העליון...

אחר הדברים האלה, פתאום שמע מאחורי הפרגוד שבהיכל אחר ופנימי שמה, שמתנודדים הילך והילך, כאילו אנשים מתכנסים ובאים. ובחרדת קודש ניסה לפתוח את הדלת של היכל זה ולא יכול, והבין שאין לו רשות ליכנס יותר, ושב למקומו. ושמע, כי בהיכל קודש הנזכר התחילו להתפלל

217 >הערת ר"ש אשכנזי: ע"פ דפוס לבוב תרכה ובית המדרש (ח"ב) [ח"א, לפסיא תריג, עמ' 115]-[129]. קטע זה נמצא שם בעמ' 122, בשנויים קלים. המדרש הוא, כנראה, חלק מדר"ה של מרע"ה, נדפס לראשונה בשנת רעז "בקושטנטין רבתי". ראה: אברהם יערי, הדפוס העברי בקושטא, ירושלים תשכז, עמ' 75, מס' 51 <

218 וראה פירושי סידור התפילה לרוקח, מהדורת מ' הרשער, ירושלים תשנז, עמ' קפו: "ירננו על משכבותם (תהלים קמט ה)... לאחר פטירתה... כדאמרינן: שלש עשרה ספרי תורות כתב משה, י"ב נתן בארון ואחת לקח גבריאל ושומר אותה תחת כסא הכבוד כדי שנשמתן של צדיקים יקראו בה, ושם של 'יה' אינם קורין...". והמהדיר שם, הערה 26, טעה בציוניו, שלא ידע שמקור הננין הוא מדרש פטירת משה רבינו.

מנחה, צלותא דמעלי שבתא. ואז גם הוא לבש הטלית מצוייצת על ראשו, והתפלל עמהם בדחילו ורחימו כמובן...

וביום השבת בבוקר... מתוך החדר שלו התפלל עמהם תפילת היום, בשפה ברורה ובנעימה... ובשעת קריאת התורה שמע שקראו ועלו כל השבעה רועים: אברהם, יצחק, יעקב וכו', עד דוד המלך, ועד בכלל. ואז נחרד חרדה גדולה ביראת הכבוד ורגש קודש, ומה נורא המקום הזה, אין זה כי אם בית אלוקים אשר נטע גן בעדן מקדם... והיה לעת תפילת מנחה, שוב התפלל עם הנאספים בהיכל הפנימי, כנאמר למעלה...

מעשה זה סופר בפי ר' חיים אלעזר שפירא, בעל שו"ת מנחת אלעזר ורב העיר מונקאטש, בשם "אחד מזקני תלמידי חכמים וחסידים הראשונים מעיר הקודש צפת", שמסר "את אשר עיניו ראו ולא זר, בעיר הקודש הנזכרת, חיבור כתב יד על מסכת שבת מהגאון הקדוש האלקי מרן רב שר שלום בוזאגלו זי"ע... שכתב שם בהקדמתו אשר קרה איתו מעשה ה' כי נורא הוא, הפלא ופלא" (מסעות ירושלים, שם, עמ' רה).

כמה מקורות מוסרים אמנם על צדיקים שנפטרו העולים לתורה במנינם של החיים, אך קיים הבדל גדול בין אותם מקורות לבין הנושא שדנתי בו למעלה בפרק ו. שם מניין התפילה והקריאה בתורה היה של אנשים חיים והם אלו שקראו לתורה את נשמות הנפטרים, בעוד שכאן מדובר במניין המיוחד לנשמות, לתפילה ולקריאה בתורה, שלפעמים גם העלו לקריאתם אנשים חיים שנקלעו לבית הכנסת וסביבתו בשעה זו (ראה בהמשך פרק ו).

אחד הסיפורים מנשמות נפטרים שעלו לקרוא בתורה במנינם של החיים, מסופר על האריז"ל: "ברובע היהודים בצפת, בקצה סמטה צרה, ישנו בית הכנסת של האר"י הקדוש... פעם אחת אמר האר"י לתלמידיו ביום השבת קודש: אם תקבלו עליכם שלא תדברו כלום בבית הכנסת בשחרית עד אחר יציאת בית הכנסת... אני אתפלל עמכם היום לפני התיבה ואקרא לספר-תורה את שבעת הרועים... ויקרא האר"י את אהרן לכהן, הוא בא וקרא בעצמו [את] הפרשה שלו, ואמר הברכה בתחילה ובסוף, וכן בא משה במקום לוי וקרא הפרשה שלו ואמר הברכות והלך לו, וכן באו אברהם יצחק ויעקב. את יוסף הצדיק קראו להיות ששי, לשביעי – קרא [את] דוד בן ישי... " (ז' וילנאי, אגדות ארץ-ישראל, סי' 131, לונדון תרפט, עמ' 154).

מעשה זה נמסר במקורות קדומים יותר. כך מספר ר' שמחה ב"ר יהושע מזאלאזיץ על שהותו בצפת בשנת תקכה: "וסמוך לבית דירה שלי הוא בית הכנסת של האר"י ז"ל, חרוב... ומקום קביעת תפילתו היה סמוך לפתח בית-הכניסה ולא נחרב מקומו, והבימה שעליה קרא לתורה פעם אחת את אבות העולם ע"ה – אהרן לכהן, משה ללוי, אברהם שלישי, יצחק רביעי, יעקב חמישי, יוסף ששי וכו', כנודע – גם היא לא נחרבת, וקיימת עד היום..." (מסעות ר' שמחה ב"ר יהושע מזאלאזיץ, בתוך: א' יערי, מסעות ארץ ישראל, תל-אביב תשנו, עמ' 400)²¹⁹.

219 >הערת ר"ש אשכנזי: ספור נפלא זה כבר פרסם ר' נתלי הירץ בר' יעקב אלחנן בכרך מפרנקפורט, בהקדמתו השלישית [נקרא שער מעשה ניסים של מ"ו האר"י זלה"ה] לספרו עמק המלך [שנדפס לאחר מותו, אמשטרדם תח], פרק ז, דף יג ע"ב! ומאחר שהכרתי את זאב וילנאי וידעתי שהיה מקפיד לציין את מקורותיו, התאמצתי ועליתי בסולם ושלפתי מאחד המדפים העליונים את ספרו אגדות א"י, מהדורה שלישית, ירושלים תשיב, ואמנם מצאתי בו את הספור, בשנויים, בסי' 334 (185-186), ואת מקורו הוא מציין (בסוף הספור, דף כח): עמק המלך, דף יג, א; עץ חיים, הקדמה, דף ב, ב! <

לעומת מקורות אלו, יש מי שסיפר מעשה זה על ר' יצחק אבוהב שנקלע לכפר שקראו בו לתורה את אהרן הכהן ואת משה הלוי ואת כל שבעת הרועים וגם אותו. וקראו לפניו אותם הכתובים שהיה מסופק בכתיבתם. ראה: ר' אלעזר שנקל, מעשיות מצדיקי יסודי עולם, פאדגאזע תרסג, עמ' א.

איני יודע לאיזה ר' יצחק אבוהב כיוון מוסר המעשה: הראשון (בעל 'מנורת המאור'; חי בספרד ונפטר בשנת קי), השני (בעל 'נהר פישון'; ספרד קצג – רנג) או שמא השלישי (המכונה: 'די פונשיקה'; פורטוגאל שסה – אמשטרדם תנג), שהוא פחות ידוע מכולם. כך או כך, מוזר ביותר שמקור זה מייחס את המעשה לר' יצחק אבוהב למרות שאף אחד משלושת האישים שנשאו שם זה אינו ידוע כמקובל ובעל סוד.

ראוי לציין, שבסיפור זה – על נוסחאותיו השונות – קיים צד הלכתי שלא נדון כאן: כיצד החיים יצאו ידי חובת קריאת התורה שקראו נשמות הנפטרים.